

CAHİLİYE DÖNEMİNDE LÂT KÜLTÜ

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ*

Öz

Cahiliye Arapları Allah'ı kabul etmekle birlikte kendileri ile Allah arasına bazı araçlar koyarlar. Bu araçlardan biri de Lât'tır. Hangi kelimeden türediği ve menşeinin neresi olduğu tartışılan Lât'ın nebatî tanrıçası olduğu bilinmektedir. Petra'nın koruyucu tanrıçası olan Lât nebatîler döneminde Hicaz'a geçtiği sanılmaktadır. Hicaz'da adına bazı mabetler inşa edilmiştir. Bu mabetlerin sonuncusu Taif'te bulunuyordu. Hz. Peygamber tarafından gönderilen Muğire b. Şu'be ile Ebu Süfyan tarafından yıkılmıştır.

Arahtar kavramlar: Lât, Putperestler, Nebatîler, Taif, İslam öncesi,

Abstract

Allat is originated from Nabateans. Nabateans, who believe in it, had built so many temples for Allat. Lat was resided in the section as known Baytal. The meaning of this term is "the home of god". There was a worldly place for these pagan gods because of their material character. So, the "baytal" at the Allat temples were the places of gods in the world. As the celestial link of gods, the "baytal" had inscribed as niches at the wall of temple. These niches had symbolized the gate of other world. This matter had reflected as a stone in the Hijaz region. So the stone has accepted as the baytal of allat at temple and temple as a rock. Therefore some historians have claimed that the allat is a rock. But the rock or stone is the baytal of allat, which allat has resided in. There are some temples for Allat in the different territories. The two of them were at Hijaz. The small of them is located at Nahlah and the big of them is located at Taef. Also there was a grave of man, who is resident. The biggest temples of Allat which located at Taef had belonged to Sakef tribe. But, all Arabs had respected to this temple and had come to worship. The prophet after his prophecy has fought with Manat, Uzza, Allat and other pagan idols. The temple of Allat at Taef had collapsed by Muğhire b. Shube and Abu Sufyan and had built the Taef Masjid/mosque instead of it.

Key words: Allat, Nabatiens, Taef, Pagans, Pre-Islamic Periot,

Giriş

Genelde İslâm tarihçileri, çizgisel tarih algısını benimseyen aydınlanmacı Batılı düşünürlerin aksine inişli- çıkışlı ve zikzaklarla ilerleyen bir tarih tasavvuruna sahiptirler. Bu tasavvura göre her bir pey-

* Prof. Dr. Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

gamber insanlığın dibe vurduğu bir noktada, onların yaratılış amacına uygun bir yaşam sürdürmelerini sağlamak için gönderilmiş ve kendilerini düştükleri *esfel-i safillin* çukurundan çıkararak yaratılışların en üstünü olan *ahsen-i takvim* derecesine yükseltmiştir. Onların misyonlarını tamamlayıp dâr-ı bekâya irtihalleri insanlığın yeniden yaratılış amacını unutmamasına neden olmuştur. Yeni gelen her bir peygamber de kendisinden önceki elçiler gibi tevhit bayrağını devralarak mücadeleye devam etmiştir. Hz. Peygamber ve onun mücadelesi de böyle olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber de, insanlığın yaratılış amacını unuttuğu dönemde peygamberlikle görevlendirilmiş ve tevhidi düşüncenin egemen olması için mücadele etmiştir.

Hz. Peygamber'in mücadelesini anlayabilmek için yaşadığı dönemin başat dinî düşüncesini bilmeğe bağlıdır. Bilindiği gibi Cahiliye mensupları olarak bilinen o dönemin Arap toplumu, bir aşkın varlıklar piramidine inanmaktaydı. Bu piramidin tepesinde yüce Allah bulunuyordu. Allah yaratmayı tamamladıktan sonra evrenden adeta el etek çekmiş, idaresini piramidin tabanında yer alan sair ilahlara bırakmıştır.¹ Her biri ayrı bir görev yüklenmiş olan ilahların kimisi nasip, kimisi kader-kısmet bazısı ise bereket tanrısı, bir başkası ise doğurganlık tanrısı olarak kabul edilmişti. İşte o döneme ait dinsel mantaliteyi anlayabilmek için Cahiliye dönemi ilahlarının her birinin araştırılması icap etmektedir. Bu durum bir taraftan o günü tanımamızı sağlarken diğer taraftan da her zaman geri dönmesi ihtimal dâhilinde olan Cahiliye'den de kaçınmayı mümkün kılacaktır. Elinizdeki makale bu amaçla yazılmıştır. Makalenin konusu Cahiliye Araplarının ilahlar panteonunda önemli bir yere sahip olan Lât'tır. Lât, Cahiliye döneminin en önemli ilah veya ilahelerinden biridir. Klasik kaynaklarımızda Uzzâ, Menât ve Hubel putlarına oranla en çelişkili bilgiler Lât hakkında yer almaktadır. Bu çalışmada temel kaynaklar taranmış, bir araya getirilen bilgiler modern araştırmalardan da istifade edilerek harmanlanmıştır. Makaleye Lât'ın anlamı ile başlanmış, kimliği ile ilgili bilgilerle devam edilmiş, tarihi ve asıl kökeni üzerinde durulmuştur. Daha sonra Lât mabedi, Taif-Lât ilişkisi ve onun için yapılan ritüeller anlatılmış, en son ise Taif'teki son Lât mebedinin yıkılışı anlatılmıştır.

1. Lat (El-Lat) Kelimesinin Etimolojisi

Bilim adamları arasında Lât isminin ne anlama geldiği ve hangi kelimeden türediği hususundaki bazı tartışmalar bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu tartışmaları maddeler halinde şöyle zikredebiliriz.

1 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", *Cahiliye Araplarının Uluhiyyet Anlayışı*, (ed: Mehmet Mahfuz Söylemez", Ankara 2015, 9 vd.

1- Kaynaklarımızın bir kısmı bu ismin “لَت” yani *ufaladı* veya *doğradı* anlamına gelen fiilden türediği görüşündedir. Onlara göre bu isim, söz konusu fiilin ism-i faili olup “*ufalayan, doğrayan kişi*” anlamına gelmektedir.² Bu görüşü savunanların başında Fahrettin er-Râzî (606/1210) gelmektedir. Ona göre kelime zamanla bir adamın özel adına dönüşmüştür. Bu adam yağı yemeğe yedirir ve insanlara ikram ederdi. Ölüncü kendisine ibadet edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu görüşe göre Lât müzekker yani erildir. Kaldı ki Fahrettin er-Razî, Taifliler’in ibadet ettikleri Lât mabedinin içerisinde bu şahsa ait bir heykelin bulunduğunu, insanların bu heykele ibadet ettiklerini söyleyerek bu teoriyi güçlendirmektedir.³ Bunu savunanlar “اللات”ın başındaki elif lam harflerine de çözüm bulmuşlardır. Nitekim onlara göre bu elif-lam, lam-ı tarif olmayıp zaid yani ismin başındaki fazlalık kabilindedir.⁴

2- Diğer bir teoriye göre ise Lât ismi, Allah lafz-ı celalinden türemiştir.⁵ Ünlü müfessirlerden Taberî (310/923) ile İbn Kesir (774/1373) bu kanaattedir.⁶ Onlara göre ismin sonunda bulunan “ت” aslında dişiliğe işaret eden te’nis tasıdır. Kural gereği yuvarlak olarak yazılması icap ederdi. Ancak bu durumda okunduğu zaman üzerinde vakf oluşunca “he” harfine dönüşme ihtimali bulunurdu. Bu da Allah şeklinde okunmasına neden olabilirdi. Bu sebeple açık “te”nin daha uygun olduğuna karar verilmiş ve öyle yazılmıştır.⁷ Kurtubî de (656/1258) Kisaî (189/805)’den istifade ederek aynı kanaati savunmakta ve zorunlu olarak açık te harfine dönüştürüldüğünü, ancak bunun müennesliğine zarar vermediğini iddia etmektedir.⁸ Ezherî (370/980) ise bunun nedenini “*müşrikler Lât’ı Allah’a benzeterek ibadet etmişlerdir*” diyerek izah etmeye çalışmaktadır.⁹ Lât ifadesinin Allah lafz-ı celalinden türetildiğini iddia edenlerden bir diğeri ise ünlü dil bilimci Cürcanî (816/1413)’dir. Nitekim o Lât’ın, “لَت” (*öğüttü*) fiilinden türediğini söyleyenleri de eleştirmekte “*şayet böyle olmuş olsaydı son harfi olan “ت”nin şeddeli olması icap ederdi*”, demektedir.¹⁰ İbn Abbas da kelimenin kökenine işaret etmeksizin Lât’ın Uzzâ ve Menât gibi Allah’ın kızı olarak

2 Bkz. Semin el-Halebî, Ebu’l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Yusuf b. Abdurrahman (ö. 756/1355), *ed-Durru’l-masun fi ulûmi’l-kitabi’l-meknûn*, (tahk: Ahmed Mahmud el-Harârât), I-XI, Dimeşk ty, X, 92.

3 Bkz. Razi, *mefâtiḥ*, XXVIII, 247 (Necm Suresi 53.ün tefsiri)

4 Bkz. Vahidî, (Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammedb. Ali en-Nisaburî, *et-Tefsiru’l-Basit*, (tahk: Sebke’de bir ekip), I-XXX, Suud 1430; XXI, 41.

5 Bkz. Sicistânî, *Ġaribu’l-Kur’an*, I, 532.

6 Taberî, *Tefsîr*, (Ahmed Muhammed Şakir), XIII, 180; Kurtubî, VII, 328; Ebu’l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm*, (tahk: Sami b. Muhammed), Daru’t-Tayyibe, I-VIII, Beyrut (?) 1999, VII, 457.

7 Bkz. Fahrettin er-Razî, *Mefâtiḥ*, XXVIII, 247.

8 Bkz. Kurtubî, XVII, 101.

9 Vahidî, XXI, 40.

10 Bkz. Ebûbekir Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Farîsî Cürcânî (ö471/), *Dercud’d-Durer fi Tefsiri’l-Ayyive’s-Sever Ayyi ve’s*, (tahk: Talat Salah el-Ferhân-Muhammed Edip Şekur Emir), I-II, Umân Ürdün 2009, II, 598.

kabul edildiğini, dolayısıyla müennes olduğunu ifade etmiştir,¹¹ Ünlü dil bilimci Ferra da (207/822) aynı kanaattedir.¹² Vahidî (468/1076) ise Lât, Menât ve Uzzâ'dan bahseden “*Bunlar sizin isimlendirmelerinizden öte bir şey değildir*” (en-Necm, 53/23) ayet-i kerimesinde kullanılan “هي”, yani dişilik zamirine dikkat çekmekte ve bu zamiri Lât'ın dışı olduğunun en önemli kanıtı olarak kabul etmektedir.¹³

Lât'ın “Allah” lafzından türediği ve müennes olduğu teorisini savunanlar, iddialarını Cahiliye döneminde insanların Lât, Menât ve Uzzâ'yı Allah'ın kızları olarak kabul ettikleri düşüncesiyle de desteklemişlerdir.¹⁴ Necm Suresi'nin 23.ayetini şahit olarak gösteren Kurtubî'yi buna örnek olarak zikredebiliriz. Bilindiği gibi Kur'an, Cahiliye Araplarının kız çocuklarını “öteki” ilan etmelerine karşı çıkmakta ve “*Lat ve Uzzâ, üçüncüleri olan Menât. Erkekler size dişiler Allah'a mı? Öyleyse bu ne adaletsiz bir taksim*” (en-Necm, 53/19-22), diyerek onların erkek evladı önemsemelerini ve dişilere değer vermelerini eleştirmektedir.

Bu öyle ironik bir durum idi ki Kurtubî'nin de işaret ettiği gibi Cahiliye döneminde her bir kabile kendilerini bunlardan birine nispet ederdi. İnsanlar da bu tanrıları “*falanca kabilenin dışısı*” şeklinde anarlardı.¹⁵ Bir başka ifadeyle, Kur'an'ın da işaret ettiği gibi Cahiliye döneminde bir adama kızının olduğu haber verildiğinde öfkeden yüzü kıpkırmızı kesilmesine rağmen, kendilerini bir dişiyeye nispet etmekten çekinmez, hatta aksine bununla güç kazandıklarına inanırlardı. Dahası bu durumu nsöz konusu kabilelere bir ayrıcalık kattığına inandıkları gibi kendileri için bir onur kaynağı olarak da kabul ederlerdi.

3- Üçüncü teoriye göre Lât ismi “لوي” fiilinden türemiştir. Neseфі (710/1310) bu kanaattedir. Bu teoriyi benimseyenlere göre insanlar Lât putunun etrafında döner ve onu tavaf ederlerdi. Bu nedenle de adı geçen mabutlarına “*etrafında dönülen yani ibadet edilen*” varlık anlamında Lât demişlerdir. Buna göre Lât “leva” fiilinin İsm-i faili olup müzekker konumundaydı.¹⁶

4- Başta Râğib el-İsfahânî olmak üzere bazı müfessirler ise bu ismin “الله” veya “اله” kelimesinden türediğini söyleyerek başka bir teoriyi

11 Bkz. İbn Abbas, *Tenviru'l-mükbâs min tefsiri İbn Abbas*, (toplayan: Mecduddin Ebû Tahir (ö: 817), Beyrut ty. 80.

12 Bkz. Ferrâ, *Meanî*, I, 288.

13 Bkz. Vahidî, XXI, 48.

14 Bkz. İbnü'l-Kelbî, *Kıtabu'l-Asnâm*, 19, İzzudin b. Selam, *Tefsir*, II, 16; III, 247; Cevad Ali, *el-Mufassâl fi tarihî'l-Arab Kabl el-İslâm*, I-X, Bağdad 1993, VI, 230; Feyyûmî, 442.

15 Bkz. Kurtubî, V, 287.

16 Bkz. Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseфі, *Tefsiru'n-Neseфі*, I-III, (tahk: Muhyiddin Dib Mesto), Beyrut 1998, III, 392; Bedrettin el-Aynî (ö: 855/1451), *Umdetu'l-karî şerh sahih el-Buhârî*, I-XV, Beyrut ty, XIX, 201.

savunmuşlardır. Onlara göre Allah lafz-ı celali ile karışmaması için “” harfi kelimededen kaldırılmış, yerine açık te “ت” harfi konmuştur.¹⁷

5- Ebû'l-Ali el-Farîsî ise daha farklı bir kanaattedir. Ona göre Lât ismi “لويت” kelimesinden türemiştir. Bu kelime ise “ikame etmek” anlamına gelmektedir. Ona göre Cahiliye döneminde Araplar Lât'a ibadet ettikleri için, adı geçen puta bu kelimedenden türetilerek Lât denilmiştir. Bunu savunanlara göre Lât kelimesi müennestir. Ancak buradaki “tenis” manevî olmayıp lafzîdir.¹⁸

Görüldüğü gibi bu bilgilerden hiç biri Lât isminin hangi fiilden türediğini net olarak söylemeyi mümkün kılmamaktadır. Zira bu iddiaların her birinde bir ön kabul söz konusudur. Çünkü Lât'ın Taif'te yaşayan ve un öğütmekle meşgul olan bir şahıs olduğunu düşünenler, bu ismin “لت” fiilinden türediğine kail olmuşlardır. Yine Taif'teki mabette yapılan ritüelleri merkeze alıp tahlil yapanlar ise “لوي” fiilinden türetildiği sonucuna varmışlardır. Lât'ın ibadet edilen bir ilah olduğunu görenler ve Kur'an'ın indiği dönemlerde Arap coğrafyasında yaygın olan bilgilerden hareketle dışı olduğuna inananlar Allah lafz-ı celalinden türediğini savunmuşlardır. Bir ilah olduğunu görenler “ilah” kavramının müennesi olduğunu iddia etmiş, kendisine ibadet edilen bir varlık olduğunu fark edenler ise “لويت” ifadesinden türetildiğini iddia etmişlerdir. Dolayısıyla konuyu netleştirmek için ilave bilgilere ihtiyaç bulunmaktadır. Öyle sanıyoruz ki putun kimliği ve asıl menşeinin neresi olduğu sorusu konunun aydınlatılmasında kısmen katkı sağlayacaktır. Bu sebeple menşei hususundaki bilgiler daha da önem kazanmaktadır. Gerçekte Lât kimdi veya neydi? Asıl kült merkezi neresiydi? Menşei nereye dayanıyordu? Şimdi bu ve benzeri sorular cevaplarını bulmaya çalışalım.

2. Lât Kültünün Menşei ile İlgili Görüşler

Lât'ın menşeinin neresi olduğu hususunda da değişik bazı görüşler bulunmaktadır. Ortaya atılan bu görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Lât bir adam olup köken itibariyle Taifli idi ve çobanlık yapıyordu.¹⁹ Mekke'ye Taif üzerinden hacca gelenler aç ve perişan bir şekilde buraya ulaşıyorlardı. Bunu bilen Lât da dindar bir şahsiyet olduğu

17 Bkz. Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, (tahk: Safvân Adnan ed-Davudî), Beyrut 1412, 749; Fahrettin er-Razî, *Mefâtiḥ*, XV, 416; Firuzabâdî, *Mecduuddin Ebû't-Tahîr* (ö: 817/1415), *Besâir zevi't-temyiz fi letâifi'l-kitâbi'l-Azîz*, (tahk: Muhammed Ali en-Neccâr), I-VI, Kahire (1, 2, 3 ciltler 1996; 4, 5. Cilt 1992, 6. Cilt 1973), IV, 466.

18 Vahidî, XXI, 40.

19 Bu rivayete göre çobanlık yapan Lât, bir kayanın üzerinde oturur, gelen hacılara semen satardı. Üzerinde oturduğu kaya zamanla Lât kayası olarak isimlendirildi. Vefat ettiği zaman Amr b. Luhay, onun ölmediğini kayanın içerisine girdiğini iddia etti ve insanları kendisine ibadete çağırdı. Bkz. Ezrakî, I, 126; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas el-Mekki el-Fakihî (ö: 272/888), *Ahbaru Mekke*, (tahk: Abdulmelik Abdullah), I-VI (ikişer cilt bir arada), Beyrut 1404, V, 143; el-Fasî, II, 340.

için şehrin bir kenarında oturur, kendi el değirmeniyle öğüttüğü unu kimi rivayetlere göre süt, peynir ve kuru üzüm;²⁰ kimi rivayetlere göre ise sadece kuru üzümle pişirip onlara ikram eder ve yollarına devam etmelerini sağlardı. Onun bu mükrim ve alicenap tavrı, mütevazi ve cömert kişiliği, ikrama mazhar olan insanları kendisine meylettirmiş ve etrafında mitolojik bir halenin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Vefat ettikten sonra, bu hizmeti verdiği yere defnedilmiştir. Ancak hatırası hep diri tutulmuş ve zamanla da tanrısal bir hüviyet kazanarak kendisine ibadet edilir olmuştur.²¹ Dahası türbesi zamanla itikaf yeri olarak kullanılmakla kalmamış, bu türbenin içerisine kendisine ait bir de heykel yerleştirilmiştir. Bu nedenle de tarihçilerin bir kısmı onu bir “sanem”, yani insan biçiminde bir heykel, put olarak zikretmişlerdir.²² Daha sonra üzerine bir bina inşa edilmiş ve buraya “tanrıçanın evi” anlamına gelen “بيت الربة” denilmiştir.²³

2- Diğer bir teoriye göre ise Taifli bir adam olan Lât, aslında bir rahip veya mabet görevlisiydi. Putların içinde bulunduğu bu mabette tanrılarına hizmet ediyor ve onlar için un öğütüp kendilerine yiyecek olarak takdim ediyordu.²⁴ Mücahit (103/721)'in İbn Abbas'tan naklettiği bir rivayete dayanan bu görüş, aslında Hicaz putperestliğinin ruhuna uygundur. Bilindiği gibi Cahiliye Arapları tanrılarını canlı olarak kabul ettikleri için onlara yemek hazırlayıp ikram ettikleri gibi evlerinden değişik yiyecekler, hatta su ve süt de getirip ikram ederlerdi. Yine aynı düşüncenin bir sonucu olarak ölen yakınlarının da mezarlarına su dökerek bundan istifade edeceklerine inanırlar. Öyle anlaşılıyor ki İslâm'ın nazil olduğu dönemlerde Lât mabedi içerisinde çalışan bazı görevliler ona bu şekilde ikramda bulunuyordu. Kimi rivayetlerde söz konusu hareketin Lât'a ibadete başlandığı tarihe kadar geri götürülmeye çalışıldığı görülmektedir.

20 Bkz. Abdurrahman b. Ebîbekr Celalettin es-Suyutî (ö: 911/1505), *ed-Durru'l-mensûr*, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut ty, VII, 653.

21 Buhârî (ö: 256/), *Sahih*, (tahk: Muhammed Zühayr), I-IX, Beyrut 1422, VI, 141; Taberî, *Tefsir*, (tahk: Ahmed Muhammed Şakir), XXII, 523; Bedrettin el-Aynî, *Ümdetu'l-Karî*, XIX, 201; Beğavî, IV, 308; Zemahşerî, IV, 422; Bkz. İzzuddin b. Selâm, *Tefsir*, III, 247; Feyyûmî, 473. Ayrıca bkz. Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Yusuf b. Abdurrahman (ö. 756/1355), *ed-Durru'l-masun fi ulûmi'l-kıtabi'l-meknûn*, (tahk: Ahmed Mahmud el-Harrât), I-XI, Dimeşk ty, X, 92; Bkz. Abdurrahman b. Ebîbekr Celalettin es-Suyutî (ö: 911/1505), *ed-Durrur Mensur*, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut ty, VII, 653.

22 Bkz. Taberî, *Tefsir*, (A. M. Şakir), XXII, 523; Ebû İshak ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Serriye b. Sehl (ö: 311/923), *Meanî'l-Kur'an ve İrabuhu*, (tahk: Abdulcelil Abduh Şelebî), I-V, Beyrut 1988, V, 72.

23 Bkz. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Ömer b. Ya'la Ebu Abdullah Bedrettin el-Buallî (ö778/1376), *el-Menhecu'l-kavim fi ihtisari "İktisadi's-sıratı'l-müstakim li Şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye"*, (tahk: Ali b. Muhammed el-İmran, Mekke 1422, 153; Bkz. Tevfik Beru, 294.

24 Bkz. Taberî, *Tefsir*, XXII, 525; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Bağdâdî el-Maverdî (ö: 450/1058), *Tefsiru'l-Maverdî (en-nukhet ve'l-uyûn)*, I-IV, (tahk: Seyyid Abdulmaksud b. Abdurrahim), Beyrut ty, V, 397; Bkz. Ebu Muhammed İzzuddin b. Selam b. Ebi'l-Kasim b. Hasan es-Suleî ed-Dimeşkî, *Tefsiru'l-Kur'an (Maverdî'nin Tefsirinin ihtisarıdır)*, (tahk: Abdullah b. İbrahim el-Vehbî), I-III, Beyrut 1996, III, 247.

3- İbn Abbas'tan gelen bir diğer rivayette ise şöyle denilmektedir: "Lat, kadim dönem insanların birisi olup Sakif kabilesine mensuptu. Taif'te bir kayanın üzerine oturup un öğütüyordu. Oradan geçen hacılara yağa un katarak hazırladığı yiyeceği (semen)satarı. Dönemin insanları onun üzerinde oturduğu taş" Lat Taşı" diyorlardı. Bu şahıs ölünce Amr b. Luhay insanlara "o sizin rabbiniz idi. O taşın içine girdi" iddiasında bulundu.²⁵ İbn Abbas'tan gelen diğer bir rivayet de buna benzer bilgiler sunmaktadır. Bu rivayete göre de ölünce üzerine kabir yapılmış ve insanlar ona ibadet etmeye başlamışlardır.²⁶ Mücahit ile Ebu Salih (101/719)'ten de benzer bir rivayet aktarılmıştır. Bu teoriye göre, Lât Taifli bir adam olmakla beraber, din adamı olmayıp tacir idi. Hazır yemek ticareti yapmakla iştigal ediyordu. Yaptığı bu yemekleri halka satarak geçinmeye çalışırken yaptığı bu işten dolayı şöhret kazanmıştır.²⁷ ez-Zeccâc onun bu işi bir putun yanında yaptığını söylemektedir. Onun verdiği bilgiyi esas alırsak bu işi yapanla put o kadar bütünleşmişlerdi ki aradan zaman geçtikçe aynı isimle anılmaya başlamışlardır. Hatta hangisinin hangisinden önce olduğu bile anlaşılabilir hale gelmiştir.²⁸

4- Diğer bir teoriye göre Lat ve Uzzâ'nın biri erkek diğeri ise dişi idi. Bunlar kutsal bir mekanda –büyük bir ihtimalle burası Ka'be'dir- zina ettikleri için Allah her ikisini taşlaştırdı.²⁹ Şayet bu ihtimal doğru ise bu teoriyi savunanlar Lât'ı Ka'be yani Mekke oluğunu düşünmüşlerdir. İzzuddin b. Selâm tarafından aktarılan bu teoriye göre kimin dişi kimin erkek olduğu belli olmadığı gibi hangi sebepten dolayı taşlaştıkları da ifade edilmemektedir. Ancak bu rivayetin İs'af ve Naile kıssasına benzerliği ortadadır. Bilindiği gibi tarihi rivayetlere göre Huzaa kabilesi döneminde iki genç aşık olan İs'af ve Naile Kabe'nin içerisine girerek şeni' bir fiil irtikap etmek istemiş, bundan dolayı da Allah onları cezalandırmış ve taşlaştırmıştır. Zamanla da kendilerine, birer tanrısal şahsiyetler olarak, ibadet edilmiştir. Dolayısıyla bu mitolojik kurgunun Lât ve Uzzâ'ya da uyarlandığı anlaşılmaktadır.

5- Bir başka rivayet kümesine göre ise Lat aslında Sakif kabilesinin ibadet ettiği bir kaya idi.³⁰ Beyaz, kare şeklinde olup üzerine bir ev inşa edilmişti.³¹ Bununla ilgili de yine değişik rivayetler vardır. Nitekim İbn Hişam'a göre Lât büyükçe bir taş idi ve adamın biri bu taşın üye-

25 Bkz. Ezrakî, *Ahbar*, (tahk: Rüştü es-Salih), I-II, (iki cilt bir arada), Beyrut ty, I, 126.

26 Vahidi, XXI, 38.

27 Bkz. Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzur ed-Deylemî (ö: 207/822), *Meaniyi'l-Kur'an*, (tahk: Ahmed Yusuf, Muhammed Ali Neccâr, Abdulfettah İsmail eş-Şelebi), Mısır ty, III, 98.

28 Bkz. İbnu'l-Cevzi Ebu'l-Ferec (ö: 597/), *Keşfu'l-müşkil min hadisi's-Sahihayn*, (tahk: Ali Hüseyin Bevvâb), I-IV, Riyad ty, II, 483; Bedrettin el-Aynî, *Umdetu'l-Karî*, XIX, 201.

29 Bkz. Hasan İzzuddin b. Selâm, *Tefsir*, III, 247.

30 Bkz. es-Semâni, *Tefsir*, V, 393.

31 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Buldan*, V, 4; Feyyumi, 414.

rinde un öğütterek insanlara ikram ediyordu. İlk dönemlerde adı Lât değildi. Ancak zamanla bu ismi aldı.³² Ebû İshak Lât, adının aslında adamın ismi olduğunu, ölünce yanında un öğüttüğü taşa da adamın adının verildiğini söylerken,³³ Alusî Lât'ın adamın değil, taşın adı olduğunu, bunun yanında Yahudilerden birinin oturarak un öğüttüğünü, sonradan taşa bu ismin verildiğini söylemektedir.³⁴ Ebussuûd Efendi (982/1574) ise bu rivayetleri birleştirmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Lât aslında hem kayanın adı, hem de adamın adı idi. Adam ölünce onu aynı isimle anılan kayanın altına gömdüler, üstüne de kendisine benzeyen bir heykel yerleştirdiler. Bu heykele de Lât diyorlardı. Zamanla da burayı bir ibadetgâha dönüştürdüler.³⁵

Bazı oryantalistler de Lât'ın salt bir kaya parçası olduğunu iddia etmektedirler. Hatta onlar bu bilgilerden hareketle Cahiliye döneminde Arapların taşlara ibadet ettiklerini, Haceru'l-Esved'in de ibadet edilen taşlardan biri olduğunu, Kabe'nin kutsal kabul edilen bu taşı koruması için inşa edildiğini söylemektedirler.³⁶ Bir başka ifadeyle oryantalistlerin bu grubuna göre kutsal olan Kabe olmayıp, Haceru'l-Esved idi. Kabe sadece onu korumak için inşa edilmişti.

6- Diğer bir teori ise İbn Cinnî'ye aittir. O şöyle demektedir: "Adamın biri Ukaz panayırında bir kayanın yanında buğday öğütür, yağa karıştırarak bir tür yemek hazırlardı. Satacağı zaman bu karışımı bir taşın üzerine dökerdi. Her kim bundan yerse kilo alırdı. Daha sonra bu adam ölünce Sakifliler, taşta bir hikmetin olduğuna inanarak söz konusu adama hürmeten bu taşa taptılar.³⁷ Bu teoriyi diğerlerinden ayıran ise Lât'ın Taif'te değil de Ukaz'da olduğu ve yaptığı karışımın olağan üstü bir özelliğe sahip olduğudur. Dolayısıyla özellikle zayıf insanlar bu karışımdan yer ve şişmanlardı. Bu durum Lât'a ayrı bir kutsiyetin verilmesine sebebiyet vermiştir.

7- Bilindiği gibi Cahiliye Arapları içerisinde gök cisimlerine tanrısalık atfedenler vardı. Bunlardan kimisi ibadet edegeldikleri bazı putlarının değişik gök cisimlerinin temsilcileri olduğuna inanıyorlardı. Bu bağlamda Lât'ın güneş tanrıçası olduğunu iddia edenler de olmuştur.³⁸

Bütün bu rivayetlerin kahir ekserisine göre Lât, Taif'te bulunan müzekker bir şahıs idi. Ancak kimisine göre mütedeyyin bir adam olup hacca giden insanlara ikramda bulunuyor; kimisine göre semen

32 Bkz. Vehb b. Münebbih, *Ticân*, 217.

33 Vahidî, XXI, 39.

34 Bkz. Alusî, *Buluğ*, I-III, Beyrut ty, II, 203; Feyyûmî, 415.

35 Feyyûmî, 415.

36 Cevad Ali, VI, 231.

37 Bkz. İbnu'l-Cinnî, Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî, el-Mevsili) (ö: 392/1002), *el-Muhteseb fi tebyini vücuhî şevâizi'l-kiraa ve'l-izahi anha*, (neşr: Vizaretu'l-Evkâf), I-II, yy 1999, II, 294.

38 Bkz. Hasan izzuddin, IV, 198; Cevad Ali, VI, 233.

taciri; bir diğerine göre ise putlara hizmet eden bir şahıs; bazısına göre çoban, bir diğerine göre Yahudi, ötekine göre ise mabet rahibi idi. Bazı rivayetlere göre ise Lât, orada bulunan taşın adı idi.

Ancak bu rivayetlerin en dikkat çekenini ise Taif'te içinde putların bulunduğu bir mabedin var olduğu; adına Lât denilen şahsın bu mabette rahiplik yaptığı ve gerek putlara gerekse buraya ziyarete gelenlere hizmet ettiğini ifade edendir. Bu rivayeti esas aldığımızda rahiplerle mabet zamanla bütünleşmiş ve birbirinden ayrılmaz hale gelmişlerdir. Kimi kaynaklar bu rahibin ismini de vermektedirler. Bazı kaynaklar bu şahsın (Lât'ın), Amr b. Luhay olduğunu söylerken,³⁹ Sırma b. Ğanem veya Âmir b. Zarb el-Udvânî,⁴⁰ Rebia b. Haris,⁴¹ Sakif kabilesine mensup Hurme b. Temim⁴² olduğunu söyleyenler de vardır. Şayet bu teori doğru ise söz konusu rahip Lât mabedine gelenlere bazı ikramlarda bulunuyordu. Muhtemelen mabede ait bazı koyunlarla da ilgileniyordu. Keza mabede ait tarlalardan elde edilen buğdaylardan yaptığı basitçe bir yiyeceği de gelenlere ikram ediyordu. Bu hareketi onu henüz hayatta iken efsaneleştirmişti. Öldüğü zaman da rahiplik yaptığı mabede defnedilmiştir. Defnedildiği yer, mabette bulunan ve ikram etmek amacıyla yemek hazırladığı taşın altı olmuştur. Zamanla üzerinde semen yapılan bu taş ile rahip ve mabet bütünleşmiş ve kutsal bir hüviyet de kazanmıştır. Nebatilerin Allat mabetlerinde rahiplerin bulunuyor olması bu teoriyi yabana atamayacağımızı göstermektedir.⁴³

3. Lât Nerede Yer Alıyordu?

Lât'ın bulunduğu yer ile ilgili tartışmalara gelince: başta İbn Abbas ve Katâde olmak üzere müfessirlerin önemli bir kısmı bütün Arapların Lât'a saygı gösterdiğini, ancak esas itibarıyla Sakif kabilesinin bir putu olduğunu ve Taif'te yer aldığını zikretmişlerdir.⁴⁴ Diğer bazı müfessirler ise onun Kureyş kabilesinin tanrısı olduğunu ve Nahle'de⁴⁵ yer aldığını, hatta üzerinde bir de yapının (beyt) inşa edildiğini iddia

39 Bkz. Kastelanî (ö: 923/1517), *İrşâdu's-Sârî şerhi Sahih el-Buhârî*, I-X, Mısır 1323, VII, 361; Feyyumî, 415.

40 Bkz. Kurtubi, *Tefsîr*, 100; Cevad Ali, VI, 231.

41 Bedrettin el-Aynî, *Umdetu'l-Karî*, XIX, 201.

42 Bedrettin el-Aynî, *Umdetu'l-Karî*, XXIII, 178.

43 Allat mabetlerinde rahiplerin bulunduğu dair bkz. Author(s): Jean Starcky, "The Nabataeans: A Historical Sketch", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 18, No. 4, The American Schools of Oriental Research Yayınları, (1955), s. 100.

44 Bkz. İbn Abbas, 446; Taberanî (ö: 360), *Mu'cemu'l-Evsat*, (tahk: Tarık b. Abdullah), I-X, Kahire ty. V, 324; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut 1995, V, 4; Bedrettin el-Aynî, *Umdetu'l-Karî*, XXIII, 178.

45 Nahle, Mekke-Taif yolu üzerinde bulunup Merru'z-Zehran açılan vadilerden biridir. Hz. Peygamber Taif seferine giderken bu yolu takip etmiştir. Daha çok tatlı suyu ile tanınmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Muhammed Hasan Şurrâb, *el-Me'âlimu'l-esire fi sunneti ve's-sire*, Beyrut 1991, 287.

etmişlerdir.⁴⁶ Hazin (741/1341) bu bilgilerle Lât'ın bir şahıs olduğuna ilişkin verileri harmanlayarak aktarmakta ve şöyle demektedir: “Lât, Nahle’de bir dağın başında durur ve hayvanlarından sağdığı sütlerle tereyağı, peynir yapar, sonra bunları kullanarak adına “his” denilen bir yemek hazırlar ve hacılara ikram ederdi. Ölünce kabri ibadetgâh haline getirilmiştir”.⁴⁷ Dolayısıyla o Lât'ın bulunduğu yerin Nahle olduğunu söylemektedir. Taberî ise Lât'ın asıl yerinin Taif olduğunu belirtmekle beraber kendisine ait heykellerin bulunduğunu bu heykellerin değişik bölgelerde yer aldığını, insanların onlara ibadet ettiklerini, bunlardan birinin de Kabe'nin içerisinde bulunduğunu söylemektedir.⁴⁸ Nitekim Sicistanî de “Lat Ka’be’nin içerisinde bulunan putlardan biridir” diyerek onun asıl yerinin Ka’be’nin içi olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Ebû Ubeyde de taştan yapılan bir heykel olduğunu ve Kabe'nin içerisinde yer aldığını belirtmektedir.⁵⁰ Mekke’nin dışından gelen ve Kabe’yi tavaf edenlerin ليك اللهم ليك; ليك كفا بيتنا بنية. لكنه من اربابه من صالح البرية demeleri⁵¹ ile Kureyş kabilesinin tavafta bulunurken ان الات والعزي و منات ثالثة الاخرى تلك غرانيق العلي و شفاعتهن لترجي yani “Lat ve Uzzâ ve üçüncüleri olan Menât, bunlar yüce turna (garanik) kuşlarıdır. Bunların şefaathatları umulur” şeklindeki telbiyeleri de⁵² Lât'ın Kabe'nin içerisinde bulunduğuna dair şahit olarak kullanılmıştır. Görüldüğü gibi İslâm tarihi kaynakları Lât'ın nerede bulunduğuna dair ortak bir kanaate sahip değildirler. Çoğunluk Taif’te olduğunu söylese de Taif’in dışına işaret eden rivayetlerin varlığı dikkat çekicidir. Ancak bu rivayetlerden anladığımız kadarıyla Lât'ın Hicaz bölgesindeki asıl kült merkezi Taif olmakla birlikte buranın dışında başta Nahle olmak üzere değişik bölgelerde de mabetleri vardı. Dolayısıyla bu rivayetler aynı zamanda onlara da işaret ediyordu. Dahası gerek Taif’teki mabette gerekse diğer mabetlerde Lât olduğu söylenen insan şeklinde heykeller de vardı. Hatta bunlardan bir tanesi de Ka’be’de bulunuyordu. Hatta insanlar bu heykellerden bazısını evlerinde de bulundurur ve onlara ibadet ederlerdi. Zaten İslâm tarihi kaynaklarında yer alan “Her Mekkeli evinden çıkmazdan önce veya evine girdi-

46 Bkz. Bkz. Taberî, *Tefsir*, (A. M. Şakir), XXII, 522; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Maturidi (ö: 450/), *En-Nüket ve'l-Uyun (Tefsiru Maverdi)*, (tahk: Seyid b. Abdulkmaksud b. Abdurrahim), I-VI, Beyrut ty, V, 398; Bedrettin el-Ayni, *Umdetu'l-Kari*, XIX, 201; İzzuddin b. Selam, *Tefsir*, III, 247; Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna İbnu'l-İbrî (ö: 685/1286), *Tarihu muhtasar ed-düvel*, (tahk: Anton Salihani Yesu’i), Beyrut 1992, 94; Cevad Ali, VI, 232.

47 Hazin, IV, 208.

48 Bkz. Taberî, *Tefsir*, (M.Şakir), XXII, 525; Alaaddin Ali b. Muhammed el-Hazin (ö: 741/), *Tefsiru Hazin (Lubabu't-Te'vil fi meani't-tenzil)*, (tashih: Muhammed Ali Şahin), Beyrut 1415, IV, 209.

49 Bkz. Sicistanî, *Ğaribu'l-Kur'an*, 81.

50 Bkz. Ebû Ubeyde Muammer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî (ö: 209/823), *Mecâzu'l-Kur'an*, (tahk: Muhammed Fuat Sezgin), Kahire 1381, II, 236.

51 İbn Habib, *Muhabber*, 312.

52 İbnü'l-Kelbi, *Kitabu'l-Asnâm*, 19.

ği ilk an mutlaka putuna dokunurdu” bilgisi, her evde bu putlardan birinin bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

4. Nabati Tanrısı Allat ve Arap Yarımadasındaki Tapınakları (Petra, Palmira, Cebel Remm, Busra, Akabe Körfezi civarı)

Yukarıda bir kısmını aktardığımız veriler Lât'ın Hicaz menşeli bir tanrı olmadığını ortaya koymak için yeterli değildir. Aksine gerek son zamanlarda yapılan araştırmalar gerekse değişik bölgelerde icra edilen kazılar söz konusu bu tanrının menşeinin Hicaz'ın dışı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dahası bu veriler Lât ile Nebatiler arasında bir bağın bulunduğunu, hatta Nebatilerin en önemli tanrılarında biri olduğunu da netleştirmektedir.⁵³ Öyle ki Nebatiler onu sair ilahların annesi yani ana tanrıça olarak kabul ediyor,⁵⁴ Petra şehrinin koruyucu tanrıçası olduğuna inanıyorlardı. Her ne kadar Petralıların onun dışında farklı tanrıları bulunsun da Lât'ı hepsinin anası olarak gördükleri için onlardan üstün tutuyorlardı.⁵⁵ Nitekim Petra kazılarında ele geçen bazı Nabati paralarının bir yüzünde Tiryanus'un, diğer yüzünde ise Lât'ın resminin bulunuyor olması da bunu desteklemektedir.⁵⁶

Arap yarımadasının değişik bölgelerinde keşfedilen Hicr, Salhad ve Tedmurlulara (mö:1.yy/ms 634) ait kitabelerde Lât'ın adına “Allat” şeklinde rastlanmıştır. Bu da Lât'ı İslam tarihçilerinin iddia ettiklerinden çok daha eski bir tarihe yerleştirmektedir.⁵⁷ Tedmurluların dışında Medyenliler ile Lihyaniler de ona ibadet ediyordu.⁵⁸ Dahası bazı Semudi kitabelerinde bu isim, aynen Kuzey Arabistan'da kullanıldığı şekliyle yani “Lât” biçiminde yer almaktadır.⁵⁹ Keza Irak'ın kuzeyinde yer alan antik Hatra kentinde,⁶⁰ Iraklı arkeologlar tarafından 1975-1976 yıllarında yapılan kazılarda şehir merkezinde yer alan Lat mabedinde bazı kitabelere rastlanmıştır. Bu kitabelerde bahis mevzuu

53 Bkz. Muhammed İbrahim Feyyumî, *Tarihu'l-Fikred-Di, Fikr ed-Dini el-Cahili*, Beyrut 1994, 266; Bkz. Tefvik Beru, *Tarihu'l-Arab el-Kadim*, Daru'l-Fikr, yy 2001, 109.

54 Bkz. Feyyumî, 415.

55 Bkz. Muhammed Beyyumî Mehran, *Dirâsâatun fi tarihi'l-Arab el-Kadim*, Daru'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, İskenderiye ty, 468.

56 Bkz. Lütfi Abdulvahhab, *el-Arab fi Asri'l-Kadime*, Daru'l-Mearif el-Camiyye, yy, ty, 446.

57 Bkz. Cevad Ali, VI, 230.

58 Bkz. Feyyumî, 416.

59 Örnek kabilinden bkz. David F. Graf and Michael J. Zwettler, “The North Arabian “Thamudic E” Inscription from Uraynibah West”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, The American Schools of Oriental Research yayınları, No. 335, (Ağustos 2004), s.57-58.

60 Arapça el-Hadr yani yeşil anlamına gelen Antik Hatra kenti, Kuzey Irak'ta günümüz Bağdat'ına 280; Musul'una ise 110 km mesafede olup Partlar tarafından bir sınır şehri olarak inşa edilmiş ancak mahalli yöneticilerin hâkimiyetine bırakılmıştır. Bu şehirde başta Sümer-Akkad tanrısı Nergal, Yunan tanrısı Hermes, Arami tanrısı Atargatis ve Arap Allat olmak üzere birçok tanrının mabedi bulunuyordu. Hatra Unesco tarafından Dünya mirası kapsamında kabul edilmiş ve korunmaya alınmıştır. Günümüzde İŞİD'in hakimiyet sahası içerisinde kalmış onlar tarafından tahribata maruz kaldığı rivayet edilmektedir.

tanrı hem Allat, hem de yalın haliyle Lât biçiminde geçmektedir.⁶¹ Bu tarihi kentte yapılan kazılar esnasında Lât'a ait olan bazı steller de bulunmuştur. Bu stellerden birinde Lât ortada, bir tarafında Uzza, diğer tarafında ise Menat ayakta durmaktadır. Her üçü de kadın olup bir aslanın üzerinde tasvir edilmişlerdir.

Resim 1: Allat (Ortada), Menat ve Uzza'ya ait olduğu iddia edilen bu kabartma Hatra arkeolojik kazıları esnasında bulunmuş olup Bağdat müzesinde korunmaktadır.⁶²

Lât'ın menşeinin İslam'dan çok öncelere dayandığını gösteren verilerden bir başkası Yunan tarihçi Herodot'a aittir. Nitekim o milattan önce 525 tarihinde Akabe körfezi yakınındaki bölgede Lât adına inşa edilen bir mabetten bahsetmektedir.⁶³ Dahası Herodot, Lât'ı Yunan mitolojisindeki ilahların anası Urania'ya benzeterek tanrıça olarak kabul edildiğini söylemekte ve⁶⁴ Arapların birçoğunun kendisine ibadet ettiklerini ilave ederek geniş bir coğrafyada ona ibadet edildiğini ifade etmektedir.⁶⁵

Lât, aynı zamanda bir başka Nebati kenti olan ve daha sonra Roma İmparatoru Marcus Ulpius Nerva (MS.93-116) tarafından fethedilen ve Roma'nın Arap bölgesinin başkenti haline getirilen Busra'nın (Bosra)

61 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Wathiq I. Al-Salihi, "The Camel-Rider's Stele and Related Sculpture from Hatra" *Iraq* Vol. 60, Bağdat 1998, 103.

62 Bkz. Shinji Fukai, "The Artifacts of Hatra and Parthian Art" *East and West*, Vol. 11, No. 2/3, Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (IsIAO) yayımları, June - September 1960, s. 155-156.

63 Bkz. Abdulaziz Salih, *Tarihu Şiph el-Cezireti'l-Arabiyye fi asr'l-kadim*, Kahire ty, 127.

64 Bkz. Tevfik Beru, 294.

65 Bkz. Lütfi Abdulvahhâb, 172.

da tanrılarında biri idi.⁶⁶ Busra'ya Petra'dan getirildiğini kabul etmekle beraber miladi ilk asırlarda ona buralarda ibadet edildiğini not etmek gerekir.⁶⁷ Kaldı ki Lât'a Nebatilerin bir başka tarihi kenti olan Palmira'da da ibadet ediliyordu. Bu tarihi kentte yapılan kazılarda ona ait bir de tapınak bulunmuştur.⁶⁸

Resim 2: Suriye Palmira'daki Allat Mabedi.⁶⁹

Lât'a ait tapınaklardan bir başkası ise Ürdün'de Vadi Remm denilen bölgede tespit edilmiştir. Ürdün'ün en yüksek ikinci noktası olarak kabul edilen Cebelu Remm'in eteklerinde tespit edilen bu tapınak 1931 yılında M. R. Savignac & G. Horsfield tarafından keşfedilmiştir. Nebatilere ait olan bu tapınak, tarihi Medyen sınırları içerisinde, Akabe'nin 50 km doğusunda yer almaktadır. Bu tapınağın içerisinde, kuzey duvarlarında yer alan kitabe beş satırdan oluşmakta olup üç satırı Arapça iki satırı ise Semud lehçesi ile yazılmıştı. Bu güne ulaşan en eski Arap kitabelerinden biri olup miladi 300 ile 350 yılları arasına tarihlendirilmiştir.⁷⁰ Yazıtın bulunduğu Lât tapınağının ise bu tarihten daha eski olduğu ortaya çıkmıştır. Buradaki kitabenin ilk satırında

66 Bkz. F.E. Peters, "The Nabateans in Havran", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 97, No. 3 (Jul. - Sep., 1977), s. 273.

67 Bkz. Robert North, "Jordan Archeology Conference at Oxford", *Orientalia*, NOVA SERIES, Vol. 50, No. 4 (1981), 424.

68 Bu mabet ile ilgili geniş bilgi için bkz. Michel Gawlikowski, "Le Temple D'Allat A Palmyre" *Revue Archéologique*, Nouvelle Série, Fasc. 2, Universitaires de France Yayınları, Paris 1977, ss. 253-274.

69 Bu resim Hendrik J.W. Drijvers and H.H.W. Drijvers, "A New Sanctuary at Palmyra", *Archaeology*, Vol. 31, No. 3, Archaeological Institute of America Yayınları, Amerika Mayıs-Haziran 1978, s. 60'den alınmıştır.

70 Geniş bilgi için bkz. James A. Bellamy, "Two Pre-Islamic Arabic Inscriptions Revised: Jabal Ramm and Umm Al-Jimâl" *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 108, No. 3 (Jul. - Sep., 1988), s.370.

“Bu, tanrı Allat'ın [beyti] evidir. Tanrı Allat Busralıların tanrısıdır”⁷¹ ifadeleri yer almaktaydı.

Resim 3: Cebel Ramm (Ürdün Vadiyu'r-Remm'de bulunmaktadır), eteklerinde bulunan Allat mabedinin kalıntıları.⁷²

Sonuç olarak bu veriler Lât putunun iddia edildiği gibi Hicaz menseli olmadığını ortaya koymaktadır. Nebatilerin tanrıçası Lât'a ve diğer iki tanrıça yani Uzza ve Menat'a daha sonraki dönemlerde Hicaz bölgesinde de tapılmaya başlanmıştır. Şinasi Gündüz'ün de ifade ettiği gibi bu durum Arap paganizmi üzerinde Nebatilerin ciddi bir etkisinin bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷³

4. Amr b. Lühey ve Lat Kültünün Hicaz'a İntikali (Mekke, Taif, Nahle)

Lât'ın Hicaz'a dışarıdan geldiği kesin olmakla birlikte buraya ne zaman ve nerden getirildiği tam olarak tespit edilememektedir. Dahası Arap yarımadasına putların daha önce getirildiğini de ortaya koymak olası görünmemektedir. İbn Kelbî, Yarımada'ya ilkin Menat'ın daha sonra Lât'ın getirildiğini söylemektedir. Ancak çağdaş Arap tarihçilerinden Cevad Ali'nin de ifade ettiği gibi bunu tam olarak tespit etmek oldukça zordur. Zira her ikisi de kadim tanrılardan olup Nebatî ve Sa-

71 Bkz. Robert Wenning, “The Betyls of Petra” *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 324, Nabataean Petra (Kasım 2001), s.81.

72 Bu resim. Glenn J. Corbett, “DESERT TRACES Tracking the Nabataeans in Jordan's Wâdi Ramm” *Near Eastern Archaeology*, Vol. 75, No. 4, The American Schools of Oriental Research yayımları, Aralık 2012, s. 210.

73 Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatîler'in Etkileri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları - I, (Sempozyum: 8-9 Kasım 1996)*, 1998, s. 355-380.

fevî metinlerinde adlarına rastlanmaktadır.⁷⁴ Yanı sıra klasik dönem İslam tarihçileri Hicaz putperestliğinin başlangıcını genelde Amr b. Luhay'a bağlamış ve onun musap olduğu bir cilt hastalığının tedavisi münasebetiyle Suriye bölgesine gittiğini, dönerken de başta Lât ve Hubel olmak üzere meşhur putların çoğunu getirdiğini iddia etmişlerdir.⁷⁵ Yine Vehb b. Münebbih ile İbn Hişam da Lât'a ibadet eden ilk şahsın Amr b. Kamia yani Amr b. Luhay olduğunu söylemektedirler.⁷⁶ Keza İbn Hişam, Amr b. Luhay'ın sadece Lât ve benzeri putlara ibadeti meşrulaştırmadığını, onun aynı zamanda Bahira, Saibe, Vasile ve Ham gibi değişik fıkıhlara tabi olan uygulamaları da başlattığını ifade etmektedir.⁷⁷ Kimi rivayetler ise Amr b. Luhay halka tanrının Kışın Taife Lât'ın yanında, yazın ise Uzzâ'nın yanında ikamet ettiğini söyleyerek, hem Lât'ın bulunduğu bölgeyi kutsallaştırdığını hem de bu yolla halkı ona ibadete davet ettiğini ifade etmektedirler.⁷⁸ Ezrakî, Lât hakkında bilgi verirken onun aslında Sakif kabilesine mensup bir adam olduğunu, öldüğünde Amr b. Luhay'ın Sakiflilere onun ölmediğini, ancak bahis mevzuu taşın içine girdiğini söylediğini ve kendisine ibadet edip üzerine bir binanın yapılmasını kendilerine tavsiye ettiğini söylemektedir.⁷⁹ Yakut el-Hamevî ise Amr b. Luhay'ın onlara ibadet etmeleri için söz konusu taşın üzerine bir de put diktiğini ilave etmektedir.⁸⁰ Buhârî şârihlerinden Bedrettin el-Aynî (855/1451) ve Kastallânî (923/1517) ise Lât'ın Amr b. Luhay'ın kendisi olduğunu söylemektedir.⁸¹

Görüldüğü gibi İslam tarih kaynaklarında var olan rivayetler Taif'te bulunan Lât'ın mazisini Amr b. Luhay öncesine götürememekte, en fazla Huzâalılar dönemine kadar götürebilmektedirler. Amr b. Luhay'ın tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmemektedir. Ancak Huzâa kabilesinin Mekke hâkimiyetini liderlerinden biri oluşu Hz. İsa'nın ölümüne yakın bir dönemde yaşadığını düşündürmektedir. Oysa yukarıda da aktardığımız gibi Yunan tarihçi Herodot milattan önce 525 yılında Akabe Körfezi dolaylarında bir Lât mabedinden bahsetmektedir. Bu, Lât ve mabetlerinin bu tarihlerden çok önce var olduğunu ve kült merkezinin İslam tarihçilerinin iddia ettikleri gibi Taif olmadığını, buraya daha sonra geldiğini ortaya koymaktadır. Zaten Amr b. Luhay ile ilgili anlatılanlar da Lât'ın Hicaz dışından geldiğini netleştirmektedir.

74 Bkz. Cevad Ali, VI, 229.

75 Yakut el-Hamevî, *Buldân*, V, 4.

76 Bkz. Vehb b. Münebbih, *Kitâbu'l-ticân fi muluki'l-Himyer*, (tahk ve neşer: Merkezi Dirâsât ve'l-ebhâs el-Yemeniye], San'a 1979, 217.

77 Bkz. İbnHişam, *Sire*, (tahk: İbarhim Ebyarî), I, 76.

78 Bkz. Muhammed b. Yusuf es-Salihî eş-Şamî (ö: 942/), *Subulu'l-Huda ve'r-Reşâd fi sireti hayri'l-ibâd*, (tahk: Adil Ahmed Abdulmecid-Ali Muhammed), I-XII, Beyrut 1993, VI, 196.

79 Bkz. Ezrakî, I, 126; Suyutî, *ed-Durru'l-mensûr*, VII, 653.

80 Bkz. Yakut, V, 4.

81 Bkz. Bedrettin el-Aynî, *Umdetu'l-Karî*, XIX, 201; Kastellânî (ö: 923/1517), *İrşadu's-Sarî li şerhi Sahih el-Buhârî*, I-X, Mısır 1323, VII, 361.

Bununla birlikte Lât kültürünün menşei Hicaz'ın dışında olsa bile Kur'an'ın indiği dönemde Lât mabetlerinin en ünlüsünün Taif'teki olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Taif dışında Nahle'de bir tapınağın var olduğu görülse de bu ikinci derece mabetler olup o kadar önem arz etmemekteydi.

5. Taif'teki Lat Putu ve Mabedi/Tapınağı

Bir kez daha ifade edelim ki bir Nebati tanrısı olan Lât adına, Hicaz bölgesinin değişik bölgelerinde mabetler kurulmuş olup bunların en meşhuru Taif'teki olmuştur. Buradaki mabet ile şehir o kadar bütünleşmiştir ki Lât denince Taif ve oranın sakinleri olan Sakif kabilesi ile o an tapan İyad kabilesi anlaşılır olmuştur.⁸² Bunun nedeni ise Sakif kabilesinin Lât'a çok büyük bir önem vermiş olmasıdır. Zira onlar burayı Ka'be de dahil bütün mabetleri kutsal kabul ediyorlardı. Nitekim Ebrehe Yemen'den Ka'be'yi yıkmak için Taife geldiğinde, Taifliler, Lât'a dokunmamasını rica etmiş ve yıkmaya geldiği mabedin de Lât'ın değil, Ka'be olduğunu söylemiş ve onu Mekke'ye yönlendirmişler, hatta kendisine yolu gösterecek bir de rehber tahsis etmişlerdi.⁸³ Ezrakî Taifliler adına Ebrehe ile konuşan Mesud b. Malik'in kendisine "*Ey melik biz senin kullarınız. Sana itaat ediyor ve boyun eğiyoruz. Bizim kabilemiz içerisinde sana herhangi bir muhalefet de yoktur. Bizim mabedimiz senin yıkmayı arzuladığın beyt de değildir. Sen Mekke'de bulunan beyti yıkmak istiyorsun. [Bizim beytimizi yıkmaman koşuluyla] biz sana onu gösterecek kılavuzlar dahi verebiliriz*" dediği nakledilmektedir.⁸⁴

Sakifliler Kureyş kabilesini kendisine rakip olarak gördükleri için Lât'ı da tabir caiz ise Ka'be'ye eş değer kabul etmiştir.⁸⁵ Aslında bu bakış açısının arkasında da Amr b. Luhay'ın olduğu tahmin edilmektedir. Zira o Taif'in bu gücünden istifade etmek istediği için, paganizmi yeniden şekillendirirken burayı da unutmamıştır. "*Tanrının yazın Taif'te yaşadığını ve Taif'te Lât'ın vücuduna hulul ettiğini; kışın ise Havran Bölgesinde Uzzâ'ya hulul ettiğini söyleyerek*" hem Kureyş'in hem de Sakif'in tanrılarını yüceltmek suretiyle her iki kabileye ayrıcalık tanımıştır.⁸⁶ Kuşkusuz bu durum Sakif'i Kureyş'e denk hale getirdiği gibi Lât'a da neredeyse Kâbe'ye eşit bir statü kazandırmıştır. Bu nedenle de Kâbe'ye hizmetle ilgili müesseselerinin neredeyse tamamı Lât

82 Bkz. İbn Said el-Endelusi (ö: 685/1286), *Nişvetu't-Tarb fi Tarihi Cahiliyyeti'l-Arab*, (tahk: Nusret Abdurrahman), Ürdün ty, 75.

83 Bkz. İbn İshak (ö: 150/) *Siretu İbn İshak*, (tahk: Süheyl Zekkâr), beyrut 1987, 62; İbn Hişam, I, 47-49; Ezrakî, I, 141-142.

84 Bkz. Ezrakî, *Ahbar*, I, 142.

85 Bkz. İbn Hişam, *Sire*, (tahk: Mustafa Saka-İbrahim Ebyarî), I-II, Mısır 1955, I, 47; Süheylî (ö:581/), *Revdu'l-unf*, (tahk: Ömer Abdusselam), I-VII, Beyrut 2000, I, 147.

86 Bkz. Tartuşi el-Merakuşi, Ebû Talib Ebu'l-Mecd Akil b. Aliyye (ö: 608/1211), *Tarihu'l-mekâl fi muvâzeneti'l-a'mal ve hükmi ğayri'l-mükellefin fi'l-ukbâ ve'l-meal*, (tahk: Mustafa Bahul), I-II, Ebu Dabi 2006, II, 474, eş-Şamî, VI, 196.

için de ihdas edilmişti. Hatta bina olarak da Ka'be'ye benzetilmişti. Nitekim kare biçiminde işlenen beyaz mermerden oluşan Lât taşının üzerine aynen Ka'be gibi bir de yapı inşa edilmişti.⁸⁷ Duvarları taştan yapılmış, üzeri de örtülmüştü. Tavanı tutmak için de adına "سمرات" denilen üç ahşap sütun konulmuştu.⁸⁸ Bir kapısı bulunan beytin içinde Lât'a gelen hediyelerin muhafaza edildiği bir bölme yer alıyordu. Lât'a hediyeye edilen eşyaların tamamı burada muhafaza edilirdi.⁸⁹ Bilindiği gibi Ka'be'nin içinde de böyle bir bölme vardı. Bu bölmeye "احسب" denilirdi.⁹⁰ Lât'ın içindeki kısma ise "ğabğab" deniliyordu. Bilindiği gibi Mina'da kurbanların kesildiği sunağa da "غبغب" denilmekteydi. Bu durum Lât'ın içindeki "ğabğab"ın da bir sunak olabileceğini akla getirmektedir.⁹¹

Lât'ın aynen Ka'be gibi örtüsü de bulunuyordu Hatta örtüsü bile Kâbe gibi yılda bir kez ve büyük bir ihtimalle de törenle değiştirilirdi.⁹²

a. Lat Mabediyle İlgili Görevler

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Cahiliye döneminde Kabe'ye hizmetle ilgili müesseselerin benzerleri Lât için de oluşturulmuştur. Bilindiği gibi Ka'be'ye ait olan görevler Kureyş Kabilesi'nin boyları arasında tahsis edilmişti. Aynı durumun Lât için de geçerli olduğu görülmektedir. Lât'a ait olan görevler de kabilelerin uhdesinde bulunur ve bu kabilelere mensup olan zevattan biri bu görevi kabilesi adına, ömür boyu deruhte ederdi. Bu görevleri kısaca şu şekilde zikredebiliriz:

Sidane (Dubeyye): Lât'a ait en önemli görevlerden biridir. Bu görev Sakif kabilesinin Benu Muattiboğullarının⁹³ bir alt kolu olan Ebu'l-As ailesi ya da Attab b. Malik ailesi tarafından yerine getirilirdi.⁹⁴ Lât'ın sedeneleri için teknik bir ifade olarak "نبية" (Dubiyyetu) tabiri kullanılırdı.⁹⁵ Bunlar bir çeşit din adamı sınıfını teşkil etmekte olup putları ziyarete gelen ve onlardan bir beklenti içerisinde olan insanlarla bu putlar arasında aracılık yaparlardı. Sadin aynı zamanda putların yanında bulunan *ezlam* yani fal oklarından da sorumlu olurdu. Nitekim Hubel'e gelenler de dileklerini kendisine sunmadan önce ya sadine 100 dirhem para verir veya kendisine bir kurban keserek "sadin" ara-

87 Bkz. Feyyumî, 447; Tevfik Beru, 294.

88 Bkz. eş-Şamî, VI, 196.

89 Cevad Ali, VI, 228.

90 Bkz. Ezrakî, *Ahbar*, I, 117 (benim k).

91 Bkz. Ezrakî, I, 117; Cemalettin Muhammed Tahir b. Ali el-Cürarati el-Fetenî (ö: 986/1578), *Mecmeu Bihâri'l-Envâr*, I-V, by. 1987, V, 4; Cevad Ali, VI, 228.

92 Bkz. Cevad Ali, VI, 228.

93 Bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I, 85; İbn Hazm (ö:456/1063), *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, (tahk: Komisyon), Beyrut 1983,491; İbn Kesir, *Tefsir*, VIII, 457; Süheylî, *Revdu'l-Ünf*, I, 221.

94 Bkz. İbn Habîb, *Muhabber*, 315; İbn Hazm, *Cemhere*, 49; Feyyumî, 414.

95 Bkz. İbn Dureyd, Ebubekir Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî (ö: 321/933), *Cemheretu'l-Lûga*, (tahk: Remzi Munir Ba'albekî) I-III, Beyrut 1987, II, 921.

cılığıyla ona taleplerini bildirir veya rızasını talep ederlerdi. Aynı durumun Lât için de geçerli olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla Taifliler Allah'ın muradını Lât ve onun konuşan dili mesabesinde olan sadin aracılığıyla, fal oklarını çekme marifetiyle öğrenirlerdi.

Hicabe: Lât'ın yılda bir örtüsü değiştirilirken bu görevle hacipler ilgilenirlerdi. Örtüsü aynen Kabe'nin örtüsü gibi özel olarak dokunur ve büyük bir ihtimalle de resmi bir törenle değiştirilirdi.⁹⁶ Örtüsü muhtemelen Ukâz panayırı -ki Lât bayramı da buna yakın bir dönemde yapılıyordu- esnasında, sair halkın huzurunda bir seremoni ile değiştirilirdi.

Hares: Lât'ın muhafızlarıdır. Kabe'den farklı olarak Lât'ın özel muhafızları vardı ve bunlarmabedin güvenliğini sağlardı.⁹⁷ Bilindiği gibi Kur'an bu durumu ironik olarak görür ve putlara ibadet ettiklerine göre onların kendilerini korumaları gerekirken muhafızların ilahları korumasını tiye alır:

Yoksa kendilerini bize karşı savunacak bir takım ilâhları mı var? (O ilâh dedikleri şeyler) kendilerine bile yardım edecek güçte değildirlir. Onlar bizden de alâka ve destek görmezler. (Enbiya-43) “(Kâfirler) O’nu (Allah’ı) bırakıp, hiçbir şey yaratamayan, bilakis kendileri yaratılmış olan, kendilerine bile ne zarar ne de fayda verebilen, öldürmeye, hayat vermeye ve ölüleri yeniden diriltip kabirden çıkarmaya güçleri yetmeyen tanrılar edindiler (Furkan-3).” Cehennem de azgınlara apaçık gösterilir. Onlara: Allah’tan gayrı taptıklarınız hani nerede? denilir. Size yardım edebiliyorlar mı veya kendilerine (olsun) yardımları dokunuyor mu? (Şuara-91,92,93)

Haresin aynı zamanda Lât'ın harem alanında, işlenmesi yasak olan fiillerin bir başka ifadeyle haramların takibinden de sorumlu olduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi Lât'ın da aynen Kabe'nin olduğu gibi sınırları vardı. Bir başka ifadeyle Sakifliler tarafından belirlenen bir harem alanı bulunuyordu.⁹⁸ Bu harem alanı her bir sığınmacı için bir melce idi. Burada bir şahıs babasının katili ile karşılaşsa bile ona zarar veremezdi. Bu bölgede hiçbir ağaca zarar verilmez, hiçbir hayvanın öldürülmesi caiz olmazdı. Burayla Ka'be'nin haremi arasında, statü olarak, hiçbir fark yoktu.⁹⁹

Hademe: Lât'ın mabedinin muhafızlarının dışındaki hizmetçileridir.¹⁰⁰

Einne ve kubbe: Lât'a ait müesseselerden bir başkası ise “einne” ve “kubbe”dir. Bilindiği gibi bu görev savaş esnasında putları taşımak

96 Bkz. İbn Hişam, *Süre*, I, 85; İbn Hazm (ö:456/1063), *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, (tahk: Komisyon), Beyrut 1983,491; İbn Kesir, *Tefsir*, VIII, 457; Süheylî, *Revdu'l-Ünf*, I, 221.

97 Bkz. Cevâd Ali, VI, 228.

98 Bkz. İbn Habîb, *Muhabber*, 315; İbn Hazm, *Cemhere*, (tahk: Bir ekip tarafından tahkik edilmiştir), Beyrut 1403, 49; Feyyûmî, 414.

99 Bkz. Cevad Ali, VI, 228.

100 Bkz. Cevâd Ali, VI, 228.

ve onları savaş boyunca ortaya koyarak, onunla halkı savaşa teşvik etme vazifesi idi. Lât dışındaki diğer putların da kubbelerinin olduğu bilinmektedir.¹⁰¹

Rifade: Mekke'de dışarıdan gelen hacılara yapılan yiyecek yardımı yapanlara benzer şekilde Taif'te de bir yardım faaliyetinin olması muhtemeldir. Hatta Lât'ın hacıların yolu üzerinde durarak gelen şahıslara un ve kavuttan oluşan yiyecek ikramında bulunmasını buna benzetmek mümkündür.

Lât aynı zamanda bir heykel olduğu için insanlar ona silah asar, gerdanlık ve benzeri takılar takar ve onu değerli şeylerle süslerdi. Hatta kendisine değişik kıyafetler giydirirler, değerli taşlar takarlar, göze hoş görünmesini sağlamaya çalışırlardı.¹⁰²

b. Lat Tapınığında Yapılan Ritüeller

Yukarıda Lât'ın değişik bölgelerde mabetlerinin bulunduğunu ifade etmiştik. Ancak buralarda icra edilen ritüeller hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak kaynaklarımızda Taif'teki Lât mabedinde ifa edilen ibadetler hakkında az dahi olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Bunları şu şekilde zikredebiliriz.

1- Şükür ifası: Taifliler sahip oldukları bütün bereketi özellikle de yağmur ve tarım ile ilgili nimetlerin tamamını Lât'a bağlar, bunun için de değişik şekillerde kendisine şükranlarını sunarlardı. Yağmur tanrısı olarak kabul edildiği için yarımadanın sair bölgeleri sıcağın kavrulup su bulunmazken Taif'in bol suyunun olmasını, hatta sürekli yağmur almasını ona isnat ederlerdi. Bu durum Lât'ın ününe ün katmış olmalıdır. Bu nedenle bir seferden sağ, salim evlerine döndükleri vakit bunu da Lât'a bağlar ve huzuruna gidip şükürlerini ifa etmeden evlerine asla gitmezlerdi.¹⁰³

2- Tavaf: Lât'a yapılan ibadetlerin en önemlisi tavaftır. Bilindiği gibi tavaf bir kulun aşkın bir varlık etrafında dönerek ona bağlılığını ve şükürünü ifa etmesi anlamına gelmektedir. Tavafın kökeni kuşkusuz Ka'be'ye dayanmaktadır. Bilindiği gibi Yüce Allah'ın etrafında bütünlüşmeyi temsilen Ka'be'nin etrafında dönülür ve Yüce Allah'a hamd ve şükür edilirdi. Cahiliye dönemindeki bu durum kuşkusuz İslamî dönemde de olduğu gibi devam etmiştir. İşte Cahiliye döneminde değişik kabileler bu ibadeti tanrılarına da yapmışlardır ki onlardan biri de Lât'tır. Başta Sakif ve İyâd kabileleri olmak üzere Lât'a ibadet eden Arapların tamamı Lât'ın yanına geldiklerinde mutlaka çevresini tavaf

101 Cevad Ali, VI, 235.

102 Bkz. Tevfik Beru, 294.

103 Feyyumi, 414; Cevad Ali, 228.

ederlerdi.¹⁰⁴ Bunun dışında rutin tavafların olduğu da bilinmektedir. Nitekim Mekke halkı Ka'be'yi haftalık olarak tavaf ederdi. Her hafta insanlar mutlaka Ka'be'ye gelir, tavaflarını yaparlardı. Bunu yapmalarını durumunda haftalık ibadetlerini kaçırdıklarına inanırlardı.¹⁰⁵ Maalesef Taiflilerle ilgili böyle bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Lât'ı Ka'be'ye benzetmeye çalışıklarına göre tavafı da aynen oradaki gibi haftalık yapmış olmaları uzak bir ihtimal değildir.

3- *Putlara Dokunmak (Lems)*: Putlara yapılan ibadetlerden biri de "lems" yani onlara dokunarak kutsanmaktır. Ancak Cahiliye döneminde necis olarak kabul edilen cünüp insanlarla hayızlı kadınların tanrısal varlıklar olarak görülen putlara dokunmaları caiz olmadığı gibi mabetlerin harem alanına girmeleri de caiz olarak görülmezdi.¹⁰⁶

4- *Lât'ı Ziyaret Ederek Dua Etmek*: Lât'a yapılan ibadetlerden bir diğeri ise onu düzenli olarak ziyaret etmek ve huzurunda dua etmektir. Bu ziyarette mutlaka buhur ve güzel kokuların kullanılması icap ederdi.¹⁰⁷ Bu işlerle hicâbe görevi üstlenen şahısların ilgilendikleri tahmin edilmektedir.

5- *Lât Adına Yemin Edilmesi*: Cahiliye döneminde Araplar Allah'ın yanında diğeri putlara, özellikle de Lât, Menât ve Uzzâ'ya yemin ederlerdi.¹⁰⁸ Bilindiği gibi bir varlığa yemin etmek onun zarar veya fayda vereceğine inanılması, kendisinden çekinilen hatta ürkülen olağan üstü güç olduğunun kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle Kur'an bu ameli, tevhidi düşünceye aykısı olarak görmüş ve yasaklamıştır. Zira Kur'an'ın kurmak istediği tevhidi düşünceye göre hayatın merkezinde bir tek Aşkın varlığın olması icap ederdi. Bu varlık da Yüce Allah'ın bizzat kendisidir. Onun dışında hiçbir varlık hayatın merkezine konmamış, konulmasına da müsaade edilmemiştir.

Lât ve Uzzâ adına yemin etmek o kadar çok sıradanlaşmıştı ki insanlar Müslüman olduktan sonra da gayr-ı ihtiyari bunların adına yemin ederlerdi. Bundan dolayı Hz. Peygamber "*Her kim Lât ve Uzzâ adına yemin ederse Lailahe illallah desin*" buyurmaktadır.¹⁰⁹

Cahiliye şairlerinden Evs b. Hacer, bir şiirinde bu varlıklara yemin hususunda şöyle demektedir:

Yemin olsun Lât'a ve Uzzâ'ya
Ve Onların dinine inananlara

104 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Buldan*, V, 4.

105 Bkz. İbn Habîb, *Muhabber*, 311.

106 Bkz. İbnü'l-Kelbî, *Kitabu'l-Asnâm*, 32.

107 Bkz. Fevîk Beru, 303.

108 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakat*, I, 153-155.

109 Bkz. İbn Battal Ebu'l-Hasan Ali (ö: 449/), *Şerhu sahih Buharî*, (tahkik: Ebû't-Temim Yasir b. İbrahim), I-X, Riyad 2003, VI, 99.

Ve Allah'a

Ki Allah onlardan daha yücedir.¹¹⁰

6- *Şefaathçi olarak kabul etmek*: Cahiliye döneminde Arapların gerçek güç sahibi olarak Allah'ı kabul ettikleri, onun rızasına ulaşmak veya öfkesinden emin olmak için ise aralarında Lât'ın da bulunduğu sair putlara ibadet ettikleri bilinmektedir. Allah'ın huzurunda kendilerine şefaath edeceklerine inandıkları bu tanrıların memnun edilmesiyle hoşnut olan Allah'ın hem kendilerine bu dünyada hem de "ukbe'd-dâr" yani öte dünyaya da şefaathçi olacaklarına inanıyorlardı. Bunun en tipik örneği Mekke'nin önemli simalarından biri olan Nadr b. Haris'tir. Şehrin elit insanları arasında bulunan, hatta kimi rivayetlerde adı zındıklar, yani dehriler arasında geçen Nadr, Lât ve Uzzâ'ya ibadet etmelerinin gerekçesini "Lat ve Uzzâ bize kıyamet gününde şefaath edeceklerdir" diyerek izah etmektedir.¹¹¹ Hatta Nadr'ın bu iddiası üzerine birçok ayet-i kerimenin nazil olduğu ifade edilmektedir. Bu ayetlerden bir kaç şunlardır: "مَا مِنْ شَيْعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ"¹¹², "Onun izni olmadan hiç kimse şefaathçi olamaz" (Yunus, 3); yani "وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَىٰ وَاللَّهِ كَذِبًا" "Allah'a yalan izafe edenden daha zalim kim olabilir ki « (Enam 93)¹¹³; yani "وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ وَمَا نَزَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَؤَا لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنتُمْ تَزْعُمُونَ" "Onlara: "and olsun ki, sizi ilk kez yarattığımız gibi bize birer birer geldiniz; (size verdiğimiz nimetleri de arkanızda bıraktınız). İçinizde Allah'ın ortakları olduğunu sandığınız şefaathçilerinizi beraber(inizde) görmüyorsunuz. And olsun ki aranızdaki bağlar kopmuş, ortak sandıklarınız sizden ayrılmışlardır" denecek" (Enam 94).¹¹⁴ Nadr'ın bu iddiası üzerine birçok ayetin nazil olması bu düşüncenin yaygınlığını göstermektedir. Nitekim Mekke'nin lideri konumundaki Ebu Süfyan'ı Hz. Peygamber Mekke'nin fethi günü İslam'a davet edip bu putlardan uzaklaşmasını talep ettiğinde o da bunların "Kıyamet gününde kendilerine Allah katında şefaathçi olacaklarını" söylemekle kalmamış, onların hem "bu dünyada hem de öte dünyada menfaatleri vardır" cümlesiyle şefaath nasıl algıladıklarını da izah etmiştir.¹¹⁵ Yine İslam dini nazil olmaya başladığı zaman Hz. Peygamber yüce Allah'ın azametinden bahsedip Lât ve Menât ile Uzzâ'nın bir işe yaramadığını söylediğinde Mekke'nin

110 Cevad Ali, VI, 234.

111 Bkz. Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Semanî (ö: 489/1096), *Tefsiru'l-Kur'an*, (tahk: Yasir b. İbrahim-Ğuneym b. Abbas), Riyad 1997, III, 2; ayrıca bkz. Mahmud b. Hamza b. Nasr el-Kirmanî (ö: 505/1110), *Ğaribu't-tefsir ve acâibu't-te'vil*, I-II, Beyrut ty, I, 478.

112 Sem'anî, *Tefsir*, III, 2.

113 Bkz. İbn Ebi'l-Hatim er-Razî (ö.327/938), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-azim li İbn Ebi Hatim*, (tahk: Esad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mekke 1419, III, 973.

114 Bkz. Taberî, *Tefsir*, (tahk: Ahmed Muhammed Şakir), I-XXIV, Risale Yayınları, 2000, XI, 94.

115 Bkz. Mukâtil b. Süleyman (ö: 150/767), *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, (tahk: Abdullah Muhammed Şahata), Beyrut 1423, III, 470.

müşrikleri Hz. Peygambere itiraz etmiş ve “putlarını ayıplamamasını, zira onların kıyamet gününde Allah katında kendilerine şefaathçi olacaklarını söylemişlerdir”.¹¹⁶ Buna göre Cahiliye dönemi Arapları putlarının şefaatine hem dünya beklentileri hem de ahiret için ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır.

7- Lât'ın Adıyla Bir İşe Başlamak: Cahiliye döneminde özelde Taifliler genelde Arapların önemli bir kısmı bir işe başlayacakları zaman “باسم اللات” Lât'ın adıyla başlıyoruz, derlerdi.¹¹⁷ Kurban kestikleri zaman da “باسم اللات والعزي” Lât ve Uzzâ adıyla başlardı.¹¹⁸ Kur'an'da özellikle kurbanların Allah'ın adıyla kesilmesinin emredilmesinin nedeni cahiliye dönemindeki bu uygulamayı ortadan kaldırmaktadır.

8- Lât'a Adak Adanması ve Kurban Kesilmesi: Cahiliye dönemi Arapları Lât'a adaklar adar ve kurbanlar takdim ederlerdi. İnsanlar yanlarında kurbanlık hayvanları ile Lât'ın huzuruna gelir, bu hayvanlar ya kendileri tarafından orada kesilerek, ziyaretçilere dağıtılır veya sadine teslim edilerek onun uygun gördüğü bir zamanda kesilmeleri istenirdi. Rivayetlere göre Lât'ın huzuruna gelenler ona taleplerini ilettikleri zaman kendisi de onlara sözlü olarak cevap verirdi. Başta İbnu'l-Kelbî olmak üzere bu mevzu ile ilgilenen tarihçilerin bir kısmı Menât ve Uzzâ ile birlikte Lât'ın da içerisinde bir şeytanın bulunduğunu ve bu şeytanın hem sadinlere hem de mabede ibadete gelenlere göründüklerini, onlarla konuştuklarını iddia etmektedirler.¹¹⁹ Bu konuya dikkat çeken Yakut el-Hamevi de Lât'ın içerisinde bir şeytanın olduğunu ve kendisini ziyarete gelen şahıslarla konuştuğunu söylemektedir.¹²⁰ Öyle anlaşılıyor ki Lât'ın cazibesini artırmak ve halk üzerinde bir etki bırakmak için içine bir düzenek kurulmuş, bu düzenek aracılığıyla çıkan sesler sadinler tarafından onun konuşması şeklinde yorumlanmış ve bundan da çıkar elde edilmeye çalışılmıştır. Yoksa bunun normal bir konuşma olmadığı anlaşılmaktadır. Zira böyle bir konuşma olmuş olsaydı duymadıkları, görmedikleri ve konuşmadıkları halde putlara neden ibadet edildiği eleştirisini yönelten Kur'an'a gerek Mekkeliler gerekse Taifliler itiraz ederlerdi. Oysaki böyle bir itirazın olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

9- Lât'ın Adının Çocuklarına verilmesi: İnsanlar Lât'a çok değer verdikleri için çocuklarına onun isimlerini verirlerdi. Kaynaklarımızda Lât bağlamında en çok karşılaşılan şahıs isimleri şunlardır: Zeydullat

116 Bkz. Semanî, *Tefsir*, V, 294.

117 Bkz. Merağî, *Tefsir*, XI, 82.

118 Bkz. Fahrettin er-Razî (ö: 606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut 1420, XI, 283; Ebu'l-Abbâs el-Buseyli et-Tunusî (ö: 803/), *Nuket ve't-Tenbihât fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-mecid*, (tahk: Muhammed Taberânî), I-III, Daru'l-Beyda 2008, II, 46.

119 Bkz. Ezrakî, I, 127.

120 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Buldân*, V, 4.

(Lât'ın yetiştirdiği) ve Teymullat (Lât'ın kulu),¹²¹ Abdullat (Lât'ın Kulu),¹²² İbnu Lât (Lât'ın oğlu),¹²³ Vehbullat (Lât'ın bağışi),¹²⁴ Siyeullat¹²⁵ Enisullat (Lât'ın yoldaşı), Evsullât,¹²⁶ Abidullât,¹²⁷ Şiyeullât,¹²⁸ Şekmullat (Lât'ın azabı), Şeasullât,¹²⁹ Şukenullat (Lat verdi),¹³⁰ Kıyemetullât, Şabaullat ve Amrullat ile yalın olarak Lât isimleri. Keza bazı kabileler de kendilerini Lât'a izafe etmişlerdir ki bunlardan bir tanesi Lât'ın kulları anlamına gelen Teymullat kabilesidir.¹³¹

10- Lat Bayramı: Taif'teki Lât'ı İslam öncesi dönemde insanlar yılda bir kez ziyaret eder ve yanında bayram yaparlardı. Arap yarımadasında Menât ve Uzzâ bayramlarından sonra en önemli üçüncü bayram olarak bilinen Lât bayramına Arapların tamamı saygı gösterirdi. Lât'ın huzuruna gidenler ise ona özel kurbanlar takdim eder ve o güne özgü bazı ritüeller de icra ederlerdi.¹³² Zaten bayram uygulamaları sadece bu üç putla da sınırlı değildi. Nitekim Cahiliye döneminde yarımada dâhilinde ibadet edilen her putun bir bayramı olduğu ve insanların bu özel günde onlara perestiş yaptıkları bilinmektedir.¹³³ Bu bayramlardan biri olan Buvâne'ye Haşim oğullarının özel önem verdikleri, bu putun huzuruna giderek bir gece kaldıkları, hatta Ebû Talib'in Hz. Peygamber'i de götürmek için özel çaba sarf ettiği bilinmektedir.

c. Lat'ın Taif ve Çevresindeki Etkileri (Arap Dini Hayatındaki Yeri ve Önemi)

Cahiliye döneminde insanlar Lât'a ibadet ederlerken hem dünyada hem de ahirette menfaat göreceklerini düşünürlerdi. Bu nedenle de onları kızdırmaktan korkar, kendilerini hoşnut etmek için büyük bir gayret sarf ederlerdi. Dahası bu tanrıların kızdırılmasıyla birçok belaya maruz kalabileceklerini düşünen Cahiliye Arabı, onların hışımalarını üzerlerine çekmemeye çalışırlardı. Rivayetlere göre günün birinde Dimân adlı bir şahıs, Lât'a küfredince orada bulunanlar dehşete kapılmış ve “*Ey Dimân yavaş ol. Lât'a küfretmekten sakınmalısın. Zira alaca hastalığından, cüzzam ve delilikten korkmalısın*” demiş ve ken-

121 Bkz. İbn Habîb, *Muhabber*, 315. Ayrıca bkz. İbn el-Kelbî, 30-31; Feyyûmî, 414.

122 Bkz. Fahrettin er-Razî, *Mefâith*, XV, 428; XXI, 368; XXVII, 464; Kurtubî, X, 289; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cem*, II, 728.

123 Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, Ebu Mansur el-Maturidî (ö: 333/944), *Tefsiru'l-Maturidî*, (tahk: mecdevî Baslum), I-X, Beyrut 2005, V, 113.

124 İbn Saib el-Kelbî, *Nesebu Ma'd*, II, 647.

125 Feyyûmî, 416.

126 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cem'l-Kebâil*, I-V, Beyrut 1994, I, 46; I, 52.

127 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cem*, II, 700.

128 İbn Saib el-Kelbî (ö: 204/944), *Nesebu Ma'd ve'l-Yemen el-Kebir*, (tahk: Naci Hasan), Mektebetu Nehdetu'l-Arabiyye, I-II, yy 1998, II, 556.

129 İbn Saib el-Kelbî, *Nesebu Ma'd*, II, 647.

130 İbn Dureyd, el-İştikak, (tahk: Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut 1991, 538.

131 Bkz. Bedrettin el-Aynî, *Umdetu'l-Karî*, XXIII, 226.

132 Süleyman b. Sâlim es-Suheymî, *el-A'yâd ve eseruha ale'l-Müslimîn*, 2003 Medine, I, 461.

133 Bkz. Feyyûmî, 507.

disini uyarmışlardır.¹³⁴ Bu örnekten de anlaşılacağı gibi Cahiliye dönemi Arapları, tanrıların lanetinin, bulaşıcı hastalıklar ile deliliğe sebebiyet vereceğine inanmaktaydılar. Zaten Kur'an'ın da ifade ettiği bahis mevzuu dönemde insanlar sahip oldukları mal ve evladı Allah ile birlikte tanrıların kendilerinden razı olduklarının bir alameti olarak düşünürler, hatta dile getirirlerdi. Bu nedenle de Hz. Peygamber'in onları azaptan sakındırmasına cevaben, Allah bu dünyada bize ikramda bulunduğuna göre öte dünyada da ikramda bulunacaktır demektedirler.

Kısaca eş-Şamî'nin de ifade ettiği gibi Cahiliye döneminde Araplar, Kabe'ye yaptıkları ibadetlerin neredeyse tamamına yakını aynı zamanda Lât için de icra etmişlerdir.¹³⁵ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi onu Ka'be kadar değerli ve bir o kadar da saygın olarak görmüşlerdir.

d. Lat Putu ve Mabedinin Sonu

Baştan beri Hz. Peygamber (sav), Yüce Allah'ın yegâne güç ve izet sahibi olduğunu, O'nun dışında hayatın merkezine yerleştirilen ilahların tamamının terkedilmesi gerektiğini anlatmış ve savunmuştur. Kuşkusuz İslam'ı kabul edenlerin sayısı artıkça Mekke müşrikleri Hz. Peygamber'in bu çağrısından rahatsız oldular. Bu çağrıdan rahatsızlığın iki temel nedeni vardı. Bunlardan ilki dini değerlerinin zedelenmesi, ikincisi ise ticari hayatlarını düzenleyen ilaf sisteminin zarar görmesi korkusuydu. Çünkü Kureyş kabilesi sadece Arap yarımadası içinde değil, dışında da faaliyet gösteren bir ticaret ağı kurmuştu. Bu ağı oluştururken dini sistemden de istifade etmiş ve güzergâh üzerinde bulunan kabilelerin desteğini alabilmek için onların putlarını da getirerek Ka'be'ye yerleştirmiş ve burayı bir panteona dönüştürmüşlerdi. İşte Hz. Peygamber'in "*la ilahe illallah*" diyerek ortaya çıkması elde edilen bütün bu dinî ve iktisadî kazanımlarının yok olması anlamına geliyordu. Bu nedenle Cahiliye Arapları öncelikle Hz. Peygamber'in çağrısını, çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde sessiz sedasız mecrasından çıkarmaya çalıştılar. Ebu Talip aracılığıyla Hz. Peygamber ile görüşme kararı aldılar ve ona bir de teklifte bulundular. Bu teklifleri geliştirdikleri sistemin de ruhuna son derece uygundu. Zira oluşturdukları bu panteonun içerisindeki yüzlerce ilah ve onlarca dinin temsilcisinin yanına Hz. Peygamber ve onun yeni dinini yerleştirme hususunda bir sakınca görmediler. Hz. Peygamber'e gelerek "*Ey Muhammed bir yıl sen bizim Lât ve Uzzâmıza ibadet et, bir yıl da biz senin ilahına ibadet edelim, hangisi daha güçlü ise biz ondan faydalanmış oluruz. Böylelikle aramızdaki bu düşmanlık da yok olmuş olur*" demişlerdir.¹³⁶ Ancak

134 Bkz. Ebubekir Ahmed b. Am el-Bezzâz (ö: 292/904), *Musnedu el-Bezzâz*, (tahk: Mahfurrahman Zeynullah vd.), I-XVIII, Medine 2009, XI, 385.

135 Bkz. Eş-Şamî, VI, 196.

136 Bkz. İbn Hişam, I, 388; Kurtubi, XX, 227.

Hız. Peygamber çıkar peşinde koşan, anlattığı doğrulardan bir nimet devşirmeye çalışan bir şahıs değildi. O Allah'ın kendisine gönderdiği vahyi temsil ediyor ve yüklendiği misyonu tebliğ ediyordu. Bunu kabul etmesi Allah ile birlikte diğer varlıkların uluhiyetini kabul etmek anlamına geliyordu. Bu ise tevhidi düşünceye tamamen aykırı idi.

Hız. Peygamber Mekke müşriklerinin uzlaşma taleplerini reddedip İslam dinini anlatmaya devam ettikçe Mekke'de Müslüman olanların sayısı artıyor, İslam, Medine ve çevresinde de yayılıyordu. Böylelikle alan giderek tevhidi düşünce lehine genişlemeye, Lât ve Uzzâ gibi tanrılar aleyhine de daralmaya başladı. Mekke müşrikleri ile sürdürülen askeri mücadelelerin akabinde Hız. Peygamber, Uzzâ ve Menât'ın yıkılmasını emretmiş, sonunda onların tarihe gömülmesini sağlamıştı.

Lât'ın akıbetini ise Taif ve Sakifliler belirleyecekti. Hız. Peygamber 630 senesinde Taifi kuşattı. Ancak fethetmek mümkün olmadı. Bu nedenle Hız. Peygamber şehrin etrafındaki kuşatmayı kaldırıp Medine'ye döndü. Onun Medine'ye dönmesi Taiflileri pek rahatlatmış olmadı. Zira şehir kuşatılmasa da etrafı tamamen Müslümanların hâkimiyetine girmişti. Ayakta kalabilmeleri için onlarla anlaşma dışında başka bir şansları yoktu. Bu vesileyle Taifliler Medine'ye gelerek Hız. Peygambere anlaşma teklifinde bulundular. Hız. Peygamber'e kendisine boyun eğeceklerini ve İslam'ı kabul edeceklerini, ancak iki şeyden muaf tutulmak istediklerini söylemişlerdir. Bunların biri namazın kendilerinden kaldırılması; diğeri de Lât putunun yıktırılması kararından vazgeçilmesi idi. Hız. Peygamber ilk taleplerini "لا خير في دين لا صلاة فيه" "içinde namazın, ruku'un ve secdenin bulunmadığı bir dinde hayır yoktur" diyerek reddetti.¹³⁷ İkinci taleplerini ise gayri ciddi buldu. Taifliler namazın kendilerinden kesinlikle kaldırılmayacağını anlayınca bunu bir şart olarak ileri sürmekten vaz geçtiler ve Lât'ın en azından bir süre daha yıktırılmamasını istediler. Bununla da zaman kazanmak ve bu mücadelede kesin galip geleceğine inandıkları Lât'ın Hız. Peygamber ve Müslümanları helak etmesini görmek istiyorlardı. Hız. Peygamber buna da yanaşmayınca "Lât'tan sadece bir yıl daha yararlanmak istediklerini" belirterek yıkımın yıl ertelenmesini istediler. Hız. Peygamber bunu da kabul etmedi. Müzakere meclisinde bulunan ve onların bu ısrarlarına şahit olan Hız. Ömer sonunda dayanamamış ve müdahale etmek zorunda kalmış Taif elçilerine "Bilesiniz ki Hız. Peygamber Arap yarım adasında putların bulunmasına izin vermeyecek" diyerek ısrarlarının beyhude olduğunu söylemiştir.¹³⁸ Hız. Ömer'in bu ifadeleri ile bütün ümitleri kırılan Taifliler, İslam'ı kabul ettiklerini ilan ederek memleketlerine dönmüşlerdir.

137 Bkz. el-Cürcâni, *ed-Dercu'd-Durer*, II, 222.

138 Bkz. el-Cürcâni, *ed-Dercu'd-Durer*, II, 222.

Hız. Peygamber'in bu kararının arkasında derin bir stratejinin yatığı görülmektedir. Zira onlar putlarının ayakta durduğunu gördükleri sürece bunlarda manevi bir gücün bulunduğunu vehmedecek ve onlara inanmaya devam edip İslam'la mücadeleli sürdürüleceklerdi. Hız. Peygamber putlarının yıktırılmasını emrederek aslında Arap Yarımadası halkına öteden beri ibadet edegeldikleri bu putların bir gücünün bulunmadığını, bunların taştan öte bir şey olmadıklarını, yegâne güç sahibi varlığın Allah olduğunu göstermek istiyordu. Bu nedenle adı geçen putların yıktırılmasına karar vermiş ve bu kararını da bütün itirazlara rağmen uygulamıştır.

Sıra kimin Lât putunu yıkacağına gelince burada da Hız. Peygamberin o derin stratejist yönü devreye girmiş ve Lât'ın ona inanan, onu en çok savunan Mekke ve Taiflilere mensup zevât tarafından yıkılmasına karar vermiştir. Bu iş için seçilen kişiler Mekke müşriklerinin komutanı olan savaş meydanlarında Lât ve Uzzâ'nın dinini koruduğunu söyleyerek nara atan Ebu Süfyan ile Taif'in önemli şahsiyetlerinden ve Arap dâhileri arasında adı geçen Muğire b. Şu'be'nin seçilmiş olması çok manidardır.¹³⁹ Bunların dışındaki bir seçim yıkımı biraz daha zorlaştıracaktı. Bunların seçilmesi yıkımın Mekkeliler ve Taifliler tarafından daha kolay benimsenmesine yol açacaktı. Gerçi bazı kaynaklarımız putları yıkmak üzere Halid b. Velid'in gönderildiğini söylüyorlarsa da¹⁴⁰ bu doğru değildir. Hız. Peygamber, Halid b. Velid'i de Mekkelilerin en yüce ilah olarak gördükleri Uzzâ'yı yıkmakla görevlendirmişti. Bunun da stratejik bir karar olduğu ortadadır. Şayet Halid b. Velid değil de başka kabileden biri gönderilmiş olsaydı bu durum kabileler arasında bir husumete dönüşebilirdi. Mekke'nin seçkin bir ailesine mensup Halid b. Velid'in seçilmesi bütün riskleri minimize etmiştir.

Hız. Peygamber'in görevlendirdiği Muğire b. Şu'be, yanında Ebu Süfyan olduğu halde Taife geldi. Onun gelişini öğrenen kadın, erkek, çocuk, köle bütün Taifliler toplandılar. Lât'ın etrafını sardılar. Muğire'nin Lât'ı yıkmasına müdahale etmemelerine rağmen bugünü bir felaket günü olarak görüyor ve hep birlikte ağlaşıyorlardı. Zira onlar bir taraftan Lât'ın yıkılamayacağını, ona dokunulması durumunda kendisini koruyacağını, kendisine zarar vermeye kalkışanlara felaketin dokunacağı gibi kendilerinin de bu felaketten etkilenebileceğine inanıyorlarken; diğer taraftan da şayet Lât alicenaplık gösterip onlara lanetiyle zarar vermese bile bu tarihten itibaren aralarında olmayacağı için hüznün yaşıyorlardı.¹⁴¹ Öte taraftan Muğir b. Şu'be ise onla-

139 Bkz. İbn Habîb, *Muhabber*, 315. Ayrıca bkz. İbn el-Kelbî, 30-31; Feyyûmî, 414; İbn Kesir, VII, 457.

140 Bkz. İbn Hazm, *Cemhere*, Beyrut 1983, 491.

141 Bkz. İbn Abdilberr, *ed-Durer fi Ahbârî'l-Meğazi ve's-Siyer*, (tahk: Şevki Dayf), Kahire 1403, 249.

rın bu hal-i pürmelâlınden adeta keyif alıyordu. Hatta zihninde bunu biraz daha eğlenceli hale getirmek için bir de senaryo hazırladı. Ve Lât'a doğru giderken arkadaşlarına vallahi "*Sakîflileri komik duruma düşüreceğim.*" diyerek hazırladığı senaryodan da bir parça bahsetti. Elindeki gürzü ile "bismillah" diyerek puta vurur vurmaz kendini sırt üstü yere atıverdi ve çok korkmuş gibi yaparak uzağa doğru kaçmaya başladı. Muğire b. Şube'nin bir mizansen tertip ettiğini bilmeyen Taiflilerin arasında ise korku ve neşeyle karışık sesler yükselmeye başladı. Kimi "*Allah Muğire'yi kahretsin. Tanrıça onu öldürdü.*" diyerek sevinçlerini dile getiriyor, kimi ise bu sona maruz kalan Muğire için üzülmüyordu. Onlara göre uzun süredir bekledikleri mucize gerçekleşmiş, tanrıça kendisine uzanan düşman elini adeta kökünden koparıp atmıştı. Bu durum onları o kadar coşturmuştu ki "*Sizden her kim dilerse buyursun yıkınsın yıkılmaya çalışsın. Allah'a and olsun ki bunu başaramaz*" diye bağırmağa başlamışlardı. Muğire b. Şu'be durumun istediği noktaya ulaştığını görerek sakın bir şekilde elinde gürzüyle birlikte geri dönmüş ve kendileriyle alay ederek "*Allah sizi kahretsin. Ey Sakîf topluluğu o bir taş parçasından başka bir şey değildir. [Bunu hala göremediniz mi?]*", diyerek elindeki gürzü bütün gücü ile Lât'a indirmeye başlamıştı. Lât'a birinin bu şekilde davranmasının bırakın Muğire'yi helak etmeyi, kainatı sarsacağına inanan Taifliler, Muğire'ye bir şey olmadığı gibi Lât'ın da yavaş yavaş yıkıldığını gördükçe adeta vurgun yemiş gibi oldular. Onlardaki bu vurgunu fark eden sadin kendilerine teselli olacak "*temellerine bir dokunsunlar (göreceksiniz) onları yok edecek*" cümlesini söyleyince biraz rahatladılar. Böylece temellerine inilmesini beklediler. Öte taraftan Muğire aslında mabedin temellerine karışmayı düşünmemişti, sadece ana binayı yıkacak ve o halde bırakacaktı. Ancak Sadin'in bu cümlelerini duyup bunun izleyiciler üzerinde etki uyandırdığını da farkedince temellerine kadar inmeye karar verdi ve temellerine konan yüzlerce yıllık taşları da söke-rek toprağa ulaştı.¹⁴² Böylece Lât mabedi tarihe karışmış oldu.

Lât'ın yıkılması esnasında şair Şeddâd b. Ârid el-Cüşemî şu şiiri söylemiştir:

Etmeyin Lât'a yardım
 Allah etti onu Helak
 Kendisine yardım edilmeyen
 Yıkılan ve alevler içerisinde parlayan Lât,
 Nasıl yardım edebilir ki¹⁴³

142 Beyhakî (6458/), *Delailu'n-nubuwwa*, I-VII, Beyrut 1405, V, 303.

143 Cevad Ali, 234.

Lat mabedi yıkıldıktan sonra putun üzerinde bulunan değerli taşlar, takılar ve ona hediye edilen ve “ğabğab”da korunan değerli mücevherler bir araya toplandı.¹⁴⁴ Bunların bir kısmıyla Hz. Peygamber’in emri mucibince, Taif’in ilk Müslümanlarından biri olan ve hemşerilerine İslam’ı anlatırken onlar tarafından öldürülen Mesud’un borçları ödendi. Geri kalanlar ise Ebu Süfyan’a bağışlandı. Böylelikle Ebu Süfyan bir süre öncesine kadar tanrı olarak kabul ettiği Lât’ın hazinesine sahip olarak Medine’ye dönmüş oldu. Bu durumun Ebu Süfyan’ın zihin dünyasında apayrı bir kırılma oluşturmuş olmalıdır.

Taif İslam dinini henüz kabul ettiği için o tarihe kadar şehirde İslami bir mabet bulunmuyordu. Bu durum zorunlu olarak bir mescidin inşasını gerektiriyordu. Bunun için de mekân olarak şehrin adeta merkez noktasında bulunan Lât mabedinin olduğu yer seçildi ve yapı malzemesinin bir kısmı da buradan tedarik edildi.¹⁴⁵ Caminin minaresi putun tam olarak bulunduğu yere yerleştirilmiş oldu.¹⁴⁶ Lât’ın mescidin içerisinde korunan bakiyelerinin yirminci asra kadar geldiği rivayet edilmektedir. Hatta Lât taşının da bu malzemenin içerisinde olduğu belirtilmektedir ki bu asrın başlarında Taifi gezen İngiliz Seyyâh James Hamilton, buraya geldiğini ve taşı gördüğünü söylemektedir. Onun verdiği bilgiye göre beşgen şeklinde granit bir taş olup uzunluğu ise on iki ayak kadardı.¹⁴⁷ Suudi yönetimi döneminde camii yeniden inşa edildiği için taşın akıbeti bilinmemektedir. Büyük bir ihtimalle bu taş yeniden cami inşaatında kullanılmıştır.

Sonuç olarak cahiliye döneminin en önemli tanrılarının biri olan Lât, köken itibarıyla Nebatilere aittir. Ona ibadet eden Nebatiler, kendisi adına birçok mabet de inşa etmişlerdi. Lât bu mabetlerin içerisinde Nebatiler “Beytel” dedikleri bölgede ikamet ederdi. Bilindiği gibi bu kavram “tanrının evi” anlamına gelmektedir. Pagan dinlerde tanrılara cismani, yani dünyevi bir özellik atfedildiği için onlara dünyevi bir de mekân düşünülüyordu. Dolayısıyla Lât mabetlerindeki Beyteller tanrılarının dünyada iken ikamet ettikleri mekânlardı. Tanrılarının gökteki mekânını temsil eden beyteller, Lât mabetlerinin içerisinde bir duvara kazınmış nişlere benzemektedir. Bu nişler adeta öte dünyaya açılan kapı mahiyetindeydi. Bu durum Hicaz bölgesine ise bir taş şeklinde yansımıştır. Orada da Lât mabedinin içerisinde “beytel” olarak bir kaya kabul edilmiştir. Bu da kimi tarihçileri Lât’ın “bir kaya parçası” olduğunu söylemeye itmiştir. Oysaki bu kaya Lât’ın ikamet ettiği “kutsal beytelden” öte bir şey değildi.

144 Bkz. İbn Abdilberr, *ed-Durer fi Ahbârî'l-Meğazi ve's-Siyer*, (tahk: Şevki Dayf), Kahire 1403, 249.

145 Bkz. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Buldan*, V, 4; İbn Kesir, VII, 457.

146 Bkz. Bkz. İbn el-Kelbî, 31; Kurtubî, XVII, 99.

147 Bkz. Cevad Ali, VI, 235.

Lât adına değişik bölgelerde mabetler inşa edilmiştir. Bu mabetlerden ikisi Hicaz'da bulunmaktaydı. Nahle'de olanı daha küçük, Taif'teki ise oldukça büyüktü. Burada aynı zamanda mabedin sadini olduğu anlaşılan bir zat da gömülmüştü. Hicaz bölgesinde bulunanların en büyüğü olan bu mabed, temelde Taipli Sakif kabilesine ait olmakla birlikte bütün Araplar tarafından saygı duyuluyor ve buraya ibadete geliniyordu. Hz. Peygamber, Allah'ın elçisi olarak görevlendirilmesinden sonra Menât ve Uzzâ ile birlikte Lât ile de mücadele etti. Tevhidi düşüncenin hızla yayılmasından sonra Hz. Peygamber sair putlar ile birlikte onun da yıkılmasına karar verdi. Muğire b. Şu'be ile Ebu Süfyan tarafından yıkılmış olan Lât'ın yerine Taif mescidi kuruldu.

KAYNAKÇA

- ALİ, Cevad, *el-Mufasssâl fi tarihi'l-ArabKabl el-İslâm*, I-X, Bağdad 1993.
- el-AYNİ, Bedrettin (ö: 855/1451), *Umdetu'l-karî şerh sahih el-Buharî*, I-XV, Beyrut ty.
- BELLAMY, James A., "Two Pre-Islamic Arabic Inscriptions Revised: Jabal Ramm and Umm Al-Jimâl" *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 108, No. 3 (July - September, 1988).
- BERU, Tevfik, *Tarihu'l-Arab el-Kadim*, Daru'l-Fikr, yy 2001, 109.
- BEYHAKÎ (ö458/), *Delailu'n-nubuww*, I-VII, Beyrut 1405.
- el-BEZZÂZ, Ebubekir Ahmed (ö: 292/), *Musnedu el-Bezzâz*, (tahk: Mahfuzurrahman Zeynullah vd.), I-XVIII, Medine 2009.
- el-BUALLÎ, Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Ömer b. Ya'la Ebu Abdullah Bedrettin (ö.778/1376), *el-Menhecu'l-kavim fi ihtisari 'İktisadi's-sıratı'l-müstakim lişeyhu'l-İslam İbn Teymiyye*, (tahk: Ali b. Muhammed el-İmran, Mekke 1422.
- BUHARÎ (ö: 256/), *Sahih*, (tahk: Muhammed Züheyr), I-IX, Beyrut 1422.
- CORBETT, Glenn J., "DESERT TRACES Tracking the Nabataeans in Jordan's Wâdi Ramm" *Near Eastern Archaeology*, Vol. 75, No. 4, The American Schools of Oriental Research yayınları, Aralık 2012..
- el-CÛRCANÎ, Ebübekir Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Farisî (ö471/), *Dercud'd-Durer fi Tefsiri'l-Ayyive's-Sever*, (tahk: Talat Salah el-Ferhân-Muhammed Edip Şekur Emir), I-II, Umân Ürdün 2009.
- ed-DEYLEMÎ, Ebû Zekeriyeye Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzur (ö: 207/822), *Meaniyi'l-Kur'an*, (tahk: Ahmed Yusuf, Muhammed Ali Neccâr, Abdulfettah İsmail eş-Şelebi), Mısır ty.
- ed-DİMESKÎ, Ebu Muhammed İzzuddin b. Selam b. Ebi'l-Kasım b. Hasan es-Sulemi, *Tefsiru'l-Kur'an (Maverdi'nin Tefsirinin ihtisarındır)*, (tahk: Abdullah b. İbrahim el-Vehbi), I-III, Beyrut 1996.
- EBU'L-FİDA, İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, (tahk: Sami b. Muhammed), Daru't-Tayyibe, I-VIII, Beyrut (?) 1999.
- EBU UBEYDE, Muammer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî (ö: 209/823), *Mecâzu'l-Kur'an*, (tahk: Muhammed Fuat Sezgin), Kahire 1381.
- el-ENDELÛSÎ, İbn Said (ö:685/), *Nişvetu't-Tarb fi Tarihi Cahiliyyeti'l-Arab*, (tahk: Nusret abdurrahman), Ürdün ty.
- el-EZRAKÎ, *Ahbaru Mekke*, (tahk: Rüştü es-Salih), I-II, (iki cilt bir arada), Beyrut ty.
- el-FAKİHÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas el-Mekki (ö: 272/888), *Ahbaru Mekke*, (tahk: Abdulmelik Abdullah), I-VI (ikişer cilt bir arada), Beyrut 1404.
- FEYYUMÎ, Muhammed İbrahim, *Tarihu'l-Fikr ed-Dinî el-Cahilî*, Beyrut 1994, 266; .
- FİRÛZÂBÂDÎ, *MecduddinEbû't-Tahir* (ö: 817/1415), *Besâirzevi't-temyiz fi letâifi'l-kitâbi'l-Aziz*, (Tahk: Muhammed Ali en-Neccâr), I-VI, Kahire (1,2,3 ciltler 1996; 4,5. Cilt 1992, 6. Cilt 1973).
- el-FETENÎ, Cemalettin Muhammed Tahir b. Ali el-Cürarati (ö: 986/1578), *MecmeuBihârî'l-Envâr*, I-V, by. 1987.
- GAWLİKOWSKÎ, Michel, "Le Temple D'Allat A Palmyre" *Revue Archéologique*, Nouvelle Série, Fasc. 2, Universitaires de France Yayınları, Paris 1977.
- GRAF, David F. and ZWETTLER, Michael J., "The North Arabian "Thamudic E" Inscription from Uraynibah West", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, The American Schools of Oriental Research yayınları, No. 335, (Ağustos 2004).
- GÜNDÛZ, Şinasi, "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatiler'in Etkileri", *Dinler Tarihi Araştırmaları - I, (Sempozyum: 8-9 Kasım 1996)*, 1998, s. 355-380.
- el-HAZİN, Alauddin Ali b. Muhammed (ö741/), *Tefsiru Hazin (Lubabu't-Te'vil fi meani't-tenzil)*, (tashih: Muhammed Ali Şahin), Beyrut 1415.

- el-HALEBÎ, Semîn, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Yusuf b. Abdurrahman (ö. 756/1355), *ed-Duru'l-masun fi ulûmi'l-kitabi'l-mekûn*, (tahk: Ahmed Mahmud el-Harrât), I-XI, Dimeşk ty.
- HENDRİK, J.W. Drijvers and H.H.W. Drijvers, "A New Sanctuary at Palmyra", *Archaeology*, Vol. 31, No. 3, Archaeological Institute of America Yayınları, Amerika Mayıs-Haziran 1978.
- İBN ABBAS, *Tenviru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbas*, (toplayan: Mecduddin Ebû Tahir (ö: 817), Beyrut ty.
- İBN ABDÛLBERR, *ed-Durer fi Ahbârî'l-Meğazive's-Siyer*, (tahk: Şevki Dayf), Kahire 1403.
- İBN BATTAL, Ebu'l-Hasan Ali (ö: 449/), *Şerhu sahih Buhârî*, (tahkik: Ebû't-Temim Yasir b. İbrahim), I-X, Riyad 2003.
- İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec (ö: 597/), *Keşfu'l-müşkil min hadsi's-sahihayn*, (tahk: Ali Hüseyin Bevvâb), I-IV, Riyad ty.
- İBNU'L-CİNNÎ, Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî, el-Mevsilî (ö: 392/1002), *el-Muhteseb fi tebyini vücuhi şevâizî'l-kuraa ve'l-izahi anha*, (neşr: Vizaretu'l-Evkâf), I-II, yy 1999.
- İBN DUREYD, Ebubekir Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi (ö: 321/933), *Cemheretu'l-Lüğâ*, (tahk: Remzi Munir Ba'albeki) I-III, Beyrut 1987.
- el-İştikak, (tahk: Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut 1991.
- İBN EBÛ'L-HATİM ER-RAZÎ (ö:327/938), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim liİbn Ebi Hatim*, (tahk: Esad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mekke 1419.
- İBN HİŞAM, *Sire*, (tahk: Mustafa Saka-İbrahim Ebyarî), I-II, Mısır 1955.
- İBN HAZM, (ö:456/1063), *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, (tahk: Komisyon), Beyrut 1983.
- İBNU'L-İBRÎ, Ebu'l-Ferec Bar hebraeus Yuhanna (ö685/1286), *Tarihu muhtasari'd-düvel*, (tahk: Anton Salihanî Yesu'î), Beyrut 1992, 94.
- İBN İŞHAK, (ö: 150/) *Siretuİbn İshak*, (tahk: Süheyl Zekkâr), Beyrut 1987.
- el-İSFAHANÎ, Rağb, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, (tahk: Safvân Adnan ed-Davudî), Beyrut 1412.
- LÜTFÎ ABDULVAHHAB, *el-Arab fi Asri'l-Kadime*, Daru'l-Mearif el-Camiyye, yy, ty.
- el-KELBÎ, İbn Saib (ö: 204/), *NesebuMa'dve'l-Yemen el-Kebir*, (tahk: Naci Hasan), Mek-tebetu Nehdetu'l-Arabiyye, I-II, yy 1998.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cem'l-Kebâil*, I-V, Beyrut 1994.
- KASTELÂNÎ (ö: 923/1517), *İrşadu's-Sârî li Şerhi Sahih el-Buhârî*, I-X, Mısır 1323.
- el-KİRMANÎ, Mahmud b. Hamza b. Nasr (ö: 505/1110), *Ğaribu't-tefsir ve acâibu't-te'vil*, I-II, Beyrut ty.
- el-MATURİDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed (ö: 450/), *En-Nuketve'l-Uyûn (TersiruMaverdi)*, (tahk: Seyid b. Abdulsakud b. Abdurrahîm), I-VI, Beyrut ty.
- MUKAİT B. SÜLEYMAN (ö: 150/767), *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, (tahk: Abdullah Muhammed Şahata), Beyrut 1423.
- el-MATURİDÎ, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, Ebu Mansur (ö: 333/), *Tefsiru'l-Maturidî*, (tahk: mecdeviBaslum), I-X, Beyrut 2005.
- el-MAVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Bağdadî (ö: 450/1058), *Tefsiru'l-Maverdî (en-Nuketve'l-uyûn)*, I-IV, (tahk: SeyyidAbdulsakud b. Abdurrahim), Beyrut ty.
- MEHRÂN, Muhammed Beyyumî, *Dirâsâton fi tarihi'l-Arab el-Kadim*, Daru'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, İskenderiye ty.
- en-NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Nesefî*, I-III, (tahk: MuhyiddinDibMesto), Beyrut 1998.
- NORTH, Robert, "Jordan Archeology Conference at Oxford", *Orientalia*, NOVA SERIES, Vol. 50, No. 4 (1981).
- PETERS, F.E., "The Nabateans in Havran", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 97, No. 3 (Jul. - Sep., 1977).

- er-RAZÎ Fahrettin (ö: 606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut 1420.
- SALÎH, Abdulaziz, *Tarihu Şibh el-Cezireti'l-Arabiyye fi asri'l-kadim*, Kahire ty.
- al-SALÎHÎ, Wathîq I., "The Camel-Rider's Stele and Related Sculpture from Hatra" *Iraq* Vol. 60, Bağdat 1998.
- es-SEM'ÂNÎ, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed (ö: 489/1096), *Tefsiru'l-Kur'an*, (tahk: Yasir b. İbrahim-Ğuneym b. Abbas), Riyad 1997.
- STARCKY, Jean, "The Nabataeans: A Historical Sketch", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 18, No. 4, The American Schools of Oriental Research Yayınları, (1955).
- es-SUHEYMÎ, Süleyman b. Sâlim, *el-A'yâd ve eseruhaale'l-Müslimin*, 2003 Medine.
- SUHEYLÎ (ö:581/), *Revdu'l-unf*, (tahk: Ömer Abdusselam), I-VII, Beyrut 2000.
- es-SUYUTÎ, Abdurrahman b. Ebîbekr Celalettin (ö: 911/1505), *ed-Durur Mensur*, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Abdurrahman b. Ebîbekr Celalettin (ö: 911/1505), *ed-Durur Mensur*, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut ty.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", *Cahiliye Araplarının Uluhuyyet Anlayışı*, (ed: Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ), Ankara 2015.
- eş-ŞAMÎ, Muhammed b. Yusuf es-Salihî (ö: 942/), *Subulu'l-Huda ve'r-Reşâd fi sirethayri'l-ibâd* (tahk: Adil Ahmed Abdulmecid-Ali Muhammed), I-XII, Beyrut 1993.
- ŞURRÂB, Muhammed Muhammed Hasan, *el-Me'âlimu'l-esire fi sunneti ve's-sire*, Beyrut 1991.
- TABERANÎ (ö: 360), *Mu'cemu'l-Evsat*, (tahk: Tarık b. Abdullah), I-X, Kahire ty.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Tefsir*, (tahk: Ahmed Muhammed Şakir), I-XXIV, Risale yayımları, 2000.
- TARTUŞÎ, el-Merakuşî, Ebû Talib Ebu'l-Mecd Akil b. Aliyye (ö: 608/), *Tarihu'l-mekâl fi muvâzeneti'l-a'mal ve hükmi ğayri'l-mükellefin fi'l-ukbâve'l-meal*, (tahk: Mustafa Bahul), I-II, Ebu Dabi 2006.
- et-TUNUSÎ, Ebu'l-Abbas el-Buseylî (ö: 803/), *Nuketve't-Tenbihât fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-mecid*, (tahk: Muhammed Taberânî), I-III, Daru'l-Beyda 2008.
- VAHÎDÎ, (Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammedb. Ali en-Nisaburî, *et- Tefsiru'l-Basit*, (tahk: Sebke'de bir ekip), I-XXX, Suud 1430.
- VEHB B. MÜNEBBÎH, *Kitâbu't-ticân fi muluki'l-Himyer*, [tahk ve neşer: Merkezi Dirâsâtve'l-ebhâs el-Yemeniye], San'a 1979.
- WENNİNG, Robert, "The Betyls of Petra" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 324, Nabataean Petra (Kasım 2001).
- YAKUT el-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut 1995.
- ez-ZECCÂC, Ebû İshak, İbrahim b. es-Serriye b. Sehl (ö: 311/923), *Meanî'l-Kur'an ve İrabuhu*, (tahk: AbdulcelilAbduhşelebi), I-V, Beyrut 1988.